

פרק ד'

מקום ומקומיות, קהילה וקהילתיות

- דייד אור | מקום ופדגוגיה
- ונדל ברי | פעולה של תרבות מקומית
- צוות "סי"מ 21" | זהות של מקום
- פול הוקן | לבנות את העולם מחדש
- צוות מרכז השל | נייר עמדה על השבת

מבוא

מקום: אין מושג יותר פשוט, לכאורה מובן מאליו, ועם זאת – מורכב, טעון, שנוי במחלוקת. אך מהו מקום? למשל, ניתן לעשות הבחנה בין המילה "מקום" לבין המילה "מרחב", כשהאחרונה מתייחסת לפן הפיזי, החיצוני של העולם או של חלק ממנו. הגיאוגרף התרבותי המוביל ייא פו טואן הגדיר "מקום" בעזרת המשוואה: "מקום = מרחב + תרבות" (Tuan, 1974). אחרים הדגישו גם את הפן הרגשי: "מקום הוא חלק מהסביבה כולה שנפדה על ידי רגשות" ("claimed by feelings" Sagoff, 1996).

אחד המאפיינים של המעבר בין חברה מסורתית למודרנית, ואחריה לחברה פוסט-מודרנית, הוא תמורות בהגדרות או בתפקודים של מקום. רק לפני מספר דורות, ובתרבויות מסורתיות עד היום, מושגים כמו קהילה, משפחה, וגם זהות אישית וקולקטיבית היו תלויים-מקום. בלי רומנטיזציה יתר, ניתן היה לטעון שכל אחד נולד במקום, גדל במקום וגם התגורר במקום – ועד לא מזמן, עבור רוב האנושות, היה זה אותו מקום בכל שלושת המקרים. כעת יש לנו קהילות באינטרנט, משפחות פזורות על פני יבשות, ואנשים שחיים במספר מקומות – או בשומקום...

להוציא שבטים נוודים, בחברה מסורתית אנשים שעברו ממקום למקום היו "לא נורמטיביים" – קבצנים, פליטים, פושעים. כעת, בארצות המערב, האדם שחי ומת היכן שנולד נהיה יותר ויותר נדיר (וגם נחשב לעני, מסכן); בארה"ב, אדם ממוצע מעתיק את מגוריו כעשר פעמים בחייו. הקשר בין בני אדם למקומותיהם הולך וניתק, ולמען פרנסה והזדמנויות כלכליות – בין אם עובדים מהגרים בתחתית הסולם, ובין אם מנהלי היי-טק בתאגידים בינלאומיים בקצה השני – יש יותר ביקוש, יותר ציפייה, ויותר נכונות לאנשים לעבור ממקום למקום, לפעמים עד לצד השני של הגלובוס.

בלי להיכנס לתיאור וניתוח שלם של גלובליזציה והשלכותיה, רבים חווים את המעבר הזה כדבר חיובי. ניידות פותחת אופקים והזדמנויות, בעוד שזיקת יתר למקום מחניקה. הרי אנו חיים בכפר גלובלי, ידידים באינטרנט יכולים להיות בצד השני של כדור-הארץ, אנו יכולים לחצות במטוס ביום אחד מרחקים שלפני שני דורות הצריכו מסע של חצי שנה. כל מרכול מציע מצרכים מעשרות ארצות שונות. גבולות נפרצים, החיים יותר עשירים, יותר מגוונים, ואנו פחות תלויים בחסדיו ומגבלותיו של הטבע.

כמו כן, מבחינה פוליטית, קשירת קשר למקום נתפסת בקרב חוגים פרוגרסיביים רבים כדבר פרימיטיבי, מחרחר ריבים וסכסוכים פוליטיים, ונוגד ערכים נאורים טובים של קוסמופוליטיות, אוניברסליות, סובלנות והכללה. אך כאן טמון פרדוקס לא קטן, כי זיקה למקום ואחריות כלפי אותו מקום היא מנוע מרכזי בפעילות סביבתית, פרוגרסיבית.

הגיאוגרף דיויד הרוי כתב על מתח זה: "זהות טריטוריאלית ותלויות-מקום, במיוחד כשהיא באה בשילוב נבדלות גזעית, מגדרית, דתית או מעמדית, הינה אחד היסודות הנפוצים ביותר הן לגיוס פוליטי פרוגרסיבי והן לפוליטיקה שמרנית בדלנית" (Harvey, 1993). בגלל הפוטנציאל הרב הטמון במושג "מקום" לחיזוק קהילות, זהויות וגם אחריות כלפי אדם וסביבה, שלילת החשיבות של מקום רק מפני שהוא (גם) משמש עילה לסכסוכים אתניים ולאומניים, הוא כמו לזרוק את התינוק עם מי האמבט.

אימוץ המקומיות כנושא סביבתי מרכזי נובע ממספר שיקולים משני צידי המשבר – הקשה והרך (ראו לעיל, פרק 1). לדוגמה, טביעת רגל אקולוגית גבוהה של תעשיות שלמות, כגון מזון, נובעת בין היתר מהגלובליות של התחום, שכוללת מאות אלפי ק"מ של אספקת תשומות רבות (דשנים, דלקים וכו') והובלת התוצרת ברחבי הגלובוס. ויבוא-ייצוא נרחב של מוצרי מזון אינו נובע רק מצרכים קשיחים. אף על פי שאנו מגדלים תפוחים יפים בישראל, אין זה מונע מאתנו לייבא גם טונות של תפוחים מארצות רחוקות בכל שנה. לכן, לאור המחירים הסביבתיים הגבוהים של שוק מזון גלובלי, אחד מכיווני המענה המוצעים הוא לוקליזציה – לגדל, לייצר ולצרוך במעגלים קרובים יותר, ולבנות מחדש את הכלכלה בקנה מידה מקומי.

ישנם גם אלה הדוגלים בלוקליזציה מהצד השני, התרבותי-ערכי. תמיכה בכלכלה מקומית לא רק מקטינה את הנזק מטביעת רגל אקולוגית גבוהה, היא מייצרת הון אנושי ביחסים חברתיים שמתחזקים, ובמרקם קהילתי שמתעצם (וונדל ברי מרחיב על זה מאד במאמר שלו להלן על תרבות מקומית). כשצרכן של ירקות ופירות קונה מחקלאי מקומי, ומכיר את המגדל באופן אישי, כולם מרוויחים ערכים נוספים הרבה מעבר למזון טרי וצמצום בפערי טיווח.

עצם הסברת המעלות של שינויים מרחיקי לכת כאלה איננה עושה אותם קלים לביצוע. אבל מי שדוגל בגישה כזאת יכול לאמץ את הסיסמה: לא קל לי לוקאלי, אבל לא בא לי גלובאלי, לכן מקומי במקומי....

המאמרים שאספנו בוחנים את הנושא של מקומיות וגם קהילתיות מהיבטים שונים. שני הראשונים הם ממלומדים אמריקאים שכותבים מתוך "עין הסערה" של אובדן ערכי מקום וקהילה. הראשון, פרופסור דיויד אור (David Orr), אחד מהאורים ותומים בתחום של חינוך סביבתי, כותב מנקודת הראות של חינוך. אבל לא צריך להיות אמריקאי כדי להיווכח עד כמה הוא צודק בנקודות הבסיסיות שלו. החינוך שלנו הוא לא רק נטול מקום – הוא אנטי-מקום. לא מדובר כאן בשאלות של לאומיות או פטריוטיות – אלא חיבור למקום שמתבטא בהוראה ולמידה במערכת החינוך הפורמלי. בערך בכיתה ג', ילדים עוברים מערך שיעורים על "היישוב שלי". אבל חוץ מזה, כמעט ואין תכנים מקומיים או תלויי-מקום. מטרתו של החינוך הוא לספק לילדים שגדלים בכל-מקום את הכלים

להצליח (כלכלית כמובן) בכל מקום. אנשים שלא נתון בידיהם ידע מובחן ומעמיק על מקומות ספציפיים אינם מפתחים הזדהות וזיקה למקומות הללו, וכך גם אינם רוכשים את הכלים הנחוצים כדי לטפח ולפתח את אותם בצורה רגישה ומשוכללת.

נקודה זו זוכה להרחבה וחיזוק במאמר השני, מאת סופר אמריקני דגול, שהוא גם מסאי, גם משורר וגם חקלאי בהרי קנטקי, וונדל ברי (Wendell Berry). "פועלה של תרבות המקומית" ("The Work of Local Culture") מדבר על מה זאת תרבות מקומית בכלל, ומדוע היא חשובה גם לאנשים עצמם, גם לסביבה, וגם לתרבות הסובבת אותם, הלא-מקומית. מאמר זה מדכא בעיני, אף מייאש, כי הוא נראה כל-כך נכון, ובו בזמן, כל-כך אבוד וחסר תקווה. עבורו, תרבות מקומית היא התרבות האופיינית לכפרים הקטנים במגזר הכפרי-חקלאי של ארצות הברית. יש בכתיבתו נימה לא מבוססת של נוסטלגיה, אך יש גם ניתוח חד ומעמיק, שעשוי לפצות את אלה שהנימה הרומנטית מפריעה להם. הוא בהחלט כותב מההקשר האמריקני, ומעניין לחשוב האם וכיצד הערותיו עוברות תרגום למציאות הישראלית. אולי אצלנו המצב דווקא פחות אבוד. אנו רק מתחילים לחסל את המגזר הכפרי כאן, והפרברים האלמוניים עוד צעירים. נראה אם בעוד שנות דור נסתכל אחורה במבט מתחרט כמו שלו.

המאמר הבא מפתח את נושא המקומיות והקהילתיות במציאות הישראלית, תוך התייחסות לספרות התיאורטית בתחום. המסה יצאה מפרייקט שאופיו רלבנטי לדיון זה. בפסגת כדור הארץ הגדולה הראשונה, בריו דה ז'נרו בשנת 1994, נקבעה מערכת עקרונית להבנתה ויישומה של הקיימות שנקראת "סדר יום 21" (Agenda 21 – כלומר, האג'נדה למאה הנוכחית). לימים, הגיעו למסקנה ש"סדר יום 21" אמנם נפלא הוא בתור חזון גלובלי כללי, אבל שהוא זקוק לתרגום "מקומי": כיצד יש ליישם את העקרונות האלו במישור של הרשות המקומית? נולד "סדר יום מקומי 21", או בקיצור, סי"מ-21, פרויקט שקודם בעשרות ארצות, במאות עיריות, וגם בישראל. החיבור שמופיע כאן בוחן שאלות כגון המשמעות של מקום, תחושה של מקום, זהות של מקום, שינוי בתפיסה של מקום בעידן הגלובליזציה, וכולל אף התייחסות קצרה לנושא של מקום בראי הציונות. הסופר אריאל הירשפלד, מחבר "רשימות על מקום", בולט בהקשר זה כאחד הסופרים הישראלים שנדרשו לסוגייה זו.

אנו מסיימים את הפרק בשני מאמרים בעלי אופי קצת שונה. פול הוקן (Paul Hawken) הוא אחד מגדולי ההוגים/פעילים בתנועת הקיימות כיום, וחלוץ במספר תחומים, כולל קיימות בעסקים וחיבה כלכלית. במאמרו הוא מתאר התעוררות גלובלית שלדבריו נגלתה לו במסעותיו כדי להרצות וללמד ברחבי העולם. למעשה, תיאור זה מהווה סוג של תשובה לטענה ה"אנטי-מקומית" הרווחת שהבעיות שפוקדות אותנו (חשבו: משבר האקלים, כינון צדק בעולם וכו') הן גדולות וגלובליות, ודורשות מענה גדול וגלובלי, וכל

ניסיון להתמודד עם אופיה וכיוונה של החברה הגלובלית במישור המקומי נועד לכשלון. הוקן טוען שקיימות מאות אלפי התארגנויות בעולם העוסקות באספקט כזה או אחר של הקיימות, וביחד מהוות את התנועה הגדולה ביותר בהיסטוריה של האנושות. לתנועה זו אין מנהיגים, אין חזון אחיד ומשותף, וכל קבוצה או מיזם תופס את החיה הזאת של הקיימות מכיוון קצת אחר – אבל כולם פועלים בדרכם שלהם לקדם חברה יותר צודקת, יותר דמוקרטית, יותר בריאה, יותר אנושית. האם זה עובד? ימים יגידו – אבל אינדיקציה אחת של הצלחות מרשימות היא בתחום של משבר האקלים. אין בעייה יותר גדולה וגלובלית מזו, אך בעוד שמדינות ממשיכות להתווכח בסידרה של כנסים מתסכלים, מאות רשויות מקומיות ברחבי העולם מקבלות על עצמן התחייבויות ומיישמות מדיניות כדי להפחית גזי חממה ולתת מענה אמיתי להתחממות גלובלית.

המאמר האחרון בפרק זה הוא מעין נייר עמדה שמרכז השל הפיק לפני מספר שנים בנסיון לקחת סוגיה בוערת בחברה הישראלית, ולנסות למסגר אותה מחדש. הנייר דן בשאלת השבת בחברה הישראלית, ומעלה את האפשרות לחשוב על השבת מחוץ לשיח בין דתיים ולחילונים שנסוב סביב חופש וכפייה, ולראות אם ניתן להמשיג את השבת לא כבעייה שיש לפותרה, אלא כפתרון לבעיות אחרות. למה זה רלבנטי כאן? ראשית, כי השבת היהודית היא סוג של "משאב" תרבותי מקומי, ומאד מתאים לחולל סביבו דיון שיתאים אותו למציאות הישראלית, על גווניה ורב-קוליותה. שנית, כי מעבר למקומיות "הישראלית" הכללית, הנייר מציע שהשבת היא דוגמה נהדרת לעיקרון המדיני שיש להוריד את תהליך קבלת ההחלטות על מדיניות ציבורית לרמה הנמוכה ביותר האפשרית, ולפי זה, ייתכן מאד שהשבת התל אביבית תהיה שונה מהשבת בירוחם, וזו של צפת תהיה שונה מזו של חיפה. בכך יכולה השבת להוות דוגמה ליצירת תרבות ופוליטיקה מקומיים, שמותאמים לצורכי הקהילה ולחיזוקה.

David Harvey, "From Space to Place and Back Again: Reflections on the Condition of Post-Modernity" in *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*, J. Bird, B. Curtis, T. Putnam and G. Robertson, eds. London and New York, Routledge 1993.

Mark Sagoff, "Settling America: The Concept of Place in Environmental Politics," in *A Wolf in the Garden: The Land Rights Movement and the New Environmental Debate*, P. Brick and R. Cawley, eds. Lanham, MD, Rowman & Littlefield 1996.

Yi Fu Tuan, *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1974.

מקום ופדגוגיה

דויד אור

הנרי דויד תורו (Henry David Thoreau) עבר לחיות ליד אגם רגיל בפרברי כפר נידח בניו אינגלנד, "כדי לדחוק את החיים לפינה ולהביאם למובן הפשוט ביותר שלהם". תורו לא חקר את אגם וולדן, יתרה מכך – הוא הלך לחיות, על פי דבריו, "בצורה מודעת". הוא לא חיפש את הרחוק והאקזוטי, אלא את הרגיל, את "עובדות החיים הבסיסיות". הוא לא יצר מידע שימושי במיוחד, אך הוא חי את הנושא בזהירות, בוחן את וולדן, את סביבתו, ואת עצמו. בתהליך חשף משהו מן הפוטנציאל הגלום בשכיח, במקומותינו, בעצמנו ובשילוב שבין השלושה.

בלשון בת זמננו, המסע של תורו היה "בין-תחומי". וולדן הינו פסיפס של פילוסופיה, היסטוריה, גיאולוגיה, פולקלור, ארכיאולוגיה, כלכלה, פוליטיקה, חינוך ועוד. הוא לא הגביל עצמו לתחום אקדמי מסויים. ה"תחום" שלו היה רחב כמו דמיונו ומוגבל כמו 28.12 הדולרים שהוציא עבור רכישת ביתו. תורו חי את הנושא. וולדן הוא יותר מיומן המכיל את מחשבותיו, זהו תיעוד של מעשיו וחוויותיו. אם, כפי שהביע זאת וויטהד (Whitehead, "העולם המלומד... מבוית משום שמעולם לא הוטרד ע"י עובדות", הרי שבולדן יש אך מעט שהוא מאולץ. העובדות, שכללו את אגם וולדן ואת תורו עצמו – עוררו, בלבד, והפחידו את האינטלקט של תורו. הוא איננו התצפיתן הביישן אשר אישיותו והאינטלקט שלו נותרים זרים זה לזה. עבור תורו, הפילוסופיה חשובה דיה כדי "לחיות ע"פ כלליה... לפתור את קשיי החיים לא רק באופן תיאורטי אלא גם מעשית". בסופו של דבר הנושא של תורו – היה תורו; מטרתו – שלמות, הכלי – אגם וולדן והשיטה – ראייה פשוטה.

מלבד ערכו הספרותי והפילוסופי, וולדן הוא תרופה שכנגד הרעיון הגורס כי חינוך הוא פעילות פסיבית, המתרחשת בתוך חדרי לימוד מגיל שש ועד עשרים ואחת. בניגוד לנטייה להפריד תחומי ידע ולהפריד את האינטלקט מהסובב אותו, וולדן מהווה מודל של האיחוד האפשרי בין אישיות, חינוך ומקום. עבור תורו, וולדן הוא יותר מן המיקום הגיאוגרפי. הוא מעבדה לתצפית וניסוי, מאגר מידע בגיאולוגיה, היסטוריה, חי וצומח; מקור להשראה והתחדשות ונקודת מבחן לאדם. וולדן איננו מונולוג, אלא דיאלוג בין אדם ומקום. במובן מסויים, וולדן הוא זה שכתב את תורו. גאוניותו, אני חושב, בכך שהרשה לעצמו להיות מעוצב על ידי המקום, בדרך בה אפשר למקום הזה לדבר בקולו שלו.

בימינו, להוציא ממקבץ מבנים אשר בהם למידה אמורה להתרחש, אין למקום חשיבות מיוחדת בחינוך. המכללה או האוניברסיטה הטיפוסית מאורגנת סביב גופים של ידע

מקובצים במחלקות. בדפדוף בשנתון האוניברסיטה, ספק אם נמצא קורסים הדנים באקולוגיה, משק המים, גיאולוגיה, היסטוריה, כלכלה, פוליטיקה, אנרגיה, מזון, סילוק פסולת וארכיטקטורה של הקמפוס או קהילתו. גם הסבירות שנמצא קורסים המציעים הארה לסטודנט המודרני באומנות החיים הטובים במקום בו הוא חי, נמוכה למדי. תוכנית הלימודים הממוצעת היא תזכורת להערתו של קייירקגאד (Kierkegaard) (לאחר שקרא את הקובץ העצום של הפילוסופיה של הגל, שהגל "טיפל בכל הנושאים, מלבד השאלה כיצד צריך האדם לחיות את חייו". בדומה לכך, הרבה ממה שמועבר בתור ידע הוא לא יותר מאשר מופשט הנערם על גבי עוד מופשט, המנותק מחוויות ממשיות, מבעיות אמיתיות ומהמקומות בהם אנו חיים ועובדים. במובן זה המקום הוא אוטופי, או במילים אחרות "שום מקום".

פסחנו על החשיבות של מקום בחינוך ממספר סיבות. הראשונה היא הקלות בה אנו מתעלמים מן המיידי והמצוי. אותם הדברים הקרובים ביותר פיזית, הם לפעמים הקשים ביותר לאיתור. שנית, למדקדקים בלשון, "מקום" הוא מושג מעורפל. אך, תורו עצמו לא התאמץ להגדיר גבולות מדויקים למקומו וכן לא היה הדבר הכרחי. וולדן הוא מחקר של אזור קטן דיו כדי לחצותו ביום אחד ואף על פי כן לבחנו בקפידה. מקום תמיד מוגדר בקנה מידה אנושי: בית, שכונה, קהילה, ארבעים דונם, אלף דונם.

מקום הוא מושג מעורפל בקרב מחנכים מפני שאנו, במידה רבה, אנשים תלושים ממקום, אשר לגביהם הסביבה הקרובה אינה עוד מקור מזון, מים, פרנסה, אנרגיה, חומרים, חברים, בילוי או מקור השראה מקודש. אנו, כפי שציין פעם ריימונד דסמן (Raymond Dasmann) "אנשי הביוספרה", מקבלים הספקה שותפת של הדברים הללו ממקומות בעולם הזרים לנו, כמו גם המקומות אליהם אנו מפנים את הפסולת הרעילה והרדיואקטיבית שלנו, את הזבל, הביוב, והפסולת התעשייתית. אנחנו מבזבזים כמות עצומה של זמן ואנרגיה בלהגיע למקום אחר. האמריקאי הממוצע עובר דירה עשר פעמים בחייו, ומבלה אין ספור שעות בשדות תעופה ובכבישים בדרכו למקומות דומים במידה רבה לאלו שהותיר אחריו. חייו מתקיימים בתוך הביטוי הארכיטקטוני של ניכור: מרכז הקניות, דירה, "רצועת הניאון", כביש מהיר, מגדלי הזכוכית ופיתוח אחד – מבנים אשר אינם מעודדים תחושה של שורשיות, אחריות ושייכות.

סיבה שלישית נעוצה בכך שמקום בהגדרתו הוא נקודתי ואילו המחשבה האנושית הולכת ומתפתחת לכיוון המופשט. הסכנה שבמופשט טמונה חלקית במה שוויטהד (Whitehead) תיאר כ"אשליה של קונקרטיביות שלא במקומה": הבלבול שבין סמלים ומציאות. התוצאות הן שוות ערך, כפי שהביע זאת אדם אחד, לאכילת התפריט במקום הארוחה. מילים ותאוריות מתמלאות חיים משל עצמן, עצמאיות ונפרדות מן המציאות

אותה הן אמורות לשקף, והתוצאות הן טרגיות פעמים רבות. לואיס ממפורד (Lewis Mumford) תיאר את המקרה הגרוע ביותר:

”האינטליגנציה המופשטת, הפועלת בתוך המנגנון התפיסתי שלה בשדה הפרטי שלה, הופכת למעשה למכשיר כפייתי: זהו רסיס חלקי ויהיר מאישיות אנושית שלמה – הנחוש בדעתו להתאים את העולם למושגים הפשוטים שלו, ודוחה כל אינטרס וערך שאינם מתיישבים עם הנחותיו, ובכך מונע מעצמו כל תפקוד שיתופי ופורה שהוא חלק מן החיים – רגש, תחושה, שמחה, שגשוג, דמיון חופשי – ובקיצור, המקורות המשחררים של יצירתיות בלתי צפויה ובלתי ניתנת לשליטה”.

תוך קליטה של חלק קטן מכלל המציאות, מעוותת ההפשטה את יכולת התפיסה. בהכחשה של רגשות טבעיים, היא מעוותת ומאבדת פוטנציאל אנושי. למוח המופשט, כל מקום יקלט כ'עסקי נדל"ן' או כמשאב טבע, ותו לא. האפשרויות הרחבות יותר הטמונות במקום מבחינה כלכלית, אקולוגית, חברתית, פוליטית ורוחנית, נעלמות בשיקול התועלתני הטהור.

הרעיון של המקום ככלי חינוכי משמעותי הוצע ע"י ג'ון דיואי (John Dewey) בעבודה שכתב ב-1897. דיואי הציע ש"נבנה כל אחד מבתי הספר שלנו כדגם מוקטן המשקף את הנעשה בחברה הגדולה שבחוג". הוא התכוון להרחיב את ההתמקדות של החינוך בנושאים שהגדיר "ספציפיים מאוד, חד צדדיים, וצרים". דיואי הציע לשלב בתוכנית הלימודים את כל ביה"ס, עם הקשר שלו לקהילה ותיפקודו הפנימי.

ה"לימוד האזורי" (Regional Survey) ששיקף תפיסה רחבה יותר של הנושא "מקום" בחינוך, פותח ע"י לואיס ממפורד בשנות הארבעים של המאה הנוכחית (20). במילותיו של ממפורד היה הלימוד האזורי:

”לא משהו שיש להוסיפו לתוכנית לימודים צפופה בלאו הכי. הוא (בפוטנציאל) עמוד השידרה של שיטת לימוד מתוקנת, בה כל אספקט מדעי או אומנותי נלמד בהקשר סביבתי מן הפרט אל הכלל; בה כל נושא מקושר ישירות ובצורה רציפה לניסיונו האישי של התלמיד על מקומו ועל קהילתו. לימוד אזורי חייב להתחיל עם בדיקתו הראשונה של הילד את חצר ביתו, הוא מוכרח להמשיך ולהתרחב ולהעמיק, בכל שלב התפתחותי, עד שהתלמיד מסוגל לראות ולחוות, לקשר ולחבר בין החלקים הנפרדים של סביבתו, שלא היה ידוע לו עד כה”.

הלימוד האזורי (ממפורד מציג את וולדן כדוגמה קלאסית) כלל לימוד אינטנסיבי של הסביבה המקומית ע"י מומחים וכן כל אחד ואחד מחברי הקהילה ובהם גם ילדי ביה"ס. כמטרה עיקרית של החינוך, הלימוד האזורי ראה לעצמו לנכון ליצור את החשיבה שהיא מעבר לתחומי מדע ספציפיים, לטפח שיתוף פעולה ולמחוק את ההפרדה בין עובדות וערכים, בין עבר ועתיד, בין טבעי ומעשה ידי אדם. מעבר לחינוך, ראה ממפורד בחינוך

האזורי בסיס לתכנון וכינון חברה תקינה וכמנוף לשיתוף נרחב של הציבור. השילוב של מקום במערכת החינוכית חשוב מארבע סיבות. האחת, משום שהוא דורש שילוב של שכל וניסיון. הכיתה הטיפוסית היא זירה להרצאות ודיונים, כאשר שניהם מהווים כלי חשוב להתפתחות אינטלקטואלית. לימוד המקום מערב מימדים משלימים של האינטלקט: תצפיות ישירות, חקר, התנסות והיכולת ליישם ידע. האחרון נחשב לסתם "לימוד מקצועי". לדדם של ממפורד ודיואי, כישורים מעשיים ויכולת ביצוע היו חלק בלתי נפרד והכרחי של 'התנסות', של חשיבה נכונה ובהתפתחות של האדם השלם. שניהם האמינו שרכישת כישורים פיזיים – ידניים הינו חיוני לחידוד האינטלקט. ושוב דיואי:

"אין אנו יכולים להתעלם מהחשיבות החינוכית שהמגע הקרוב והאינטימי עם הטבע, המגע הבלתי אמצעי עם דברים אמיתיים וחומרים שונים, עם התהליך הממשי של העיבוד, וידעת תכונותיהם ושימושיהם המיוחדים. בכל אלו יש תרגול מתמיד של התבוננות, של כושר המצאה, דמיון בונה, מחשבה לוגית וקשר למציאות הנרכש דרך המגע הישיר עם המוחשי. ישנה עוצמה חינוכית באריגה, נגרות, סנדלרות, צורפות ונפחות, שפועלת בהתמדה".

ובדומה לכך מצהיר וויטהד:

"ישנו תיאום בין החושים והמחשבה וכן השפעה הדדית בין פעולת המוח והיצירה החומרית. בקשר הזה הידיים חשובות במיוחד. השאלה האם הידיים האנושיות יצרו את השכל האנושי או שהשכל האנושי הוא שיצר את הידיים מהווה נקודת מחלוקת, אך אין ספק שהקשר ביניהם הוא אינטימי והדדי".

בהדדיות זו שבין חשיבה ועשייה, הידע מאבד הרבה מין ההפשטה שבו, והופך לכלי שימושי במקומות ספציפיים ובפתרון בעיות ממשיות ועכשוויות.

סיבה שניה להיות המקום כלי חינוכי חשוב, נעוצה בכך שהוא מתגבר על המכשול של "התמחות יתר" שכבר כונתה בתואר המחלה הסופנית של התרבות בת זמננו. התמחות זו לבטח מחלישה את האינטלקט הפרטי. התרופה שממפורד מציע לצרות האופקים היא לאזן את החשיבה המפרקת (אנאליזה) עם חשיבה מחברת (סינתזה). מטרה זו אינה יכולה להיות מושגת ע"י הוספת קורסים למערכת עמוסה בלאו הכי, או בארגון מחדש של מערכת שכבר תוכננה "לייצור" מומחים. ההצלחה תתקבל רק תוך שינוי מטרות החינוך – שינוי שיוביל לגיוון בכיווני מחשבה והבנה רחבה יותר של הקשרים בין נושאים ודברים. לימוד על מקום, הוא מעין מעבדה המשלבת תפקוד חברתי ותהליך טבעי, בצורה מגוונת ומורכבת. לכל מקום הסטוריה הומנית ועבר גיאולוגי: כל מקום הוא חלק ממערכת אקולוגית נרחבת הכוללת מיני-מערכות, הוא נוף עם חי וצומח מסויימים. יושבי המקום הם חלק מהסדר החברתי, הכלכלי והפוליטי: הם מייבאים או מייצאים אנרגיה, חומרים, מים ופסולת. הם קשורים באין-ספור קשרים למקומות אחרים. מקום לא ניתן להבנה

מנקודת המבט הצרה של תחום אחד ויחיד, הוא ניתן להבנה רק בשכלול של כל חלקי הפסיפס על תופעותיו ובעיותיו. כיתה ומעבדה סגורה הן מקומות אידיאליים על מנת להצר את המציאות ולהתמקד על החלקי והקטן. לימוד מקום, לעומת זאת, מאפשר לנו להרחיב את תחום התמקדותנו, לבחון את יחסי הגומלין בין תחומים ולהאריך את תפיסת הזמן שלנו.

חשוב לא להפסיק ללמוד ברגע של השגת הבנה אינטלקטואלית. יש לעודד את התלמידים לפעול על בסיס הידע הנרכש מהסביבה – לזהות פרויקטים שיקדמו ויגבירו תחושת מסוגלות עצמית, לימוד בין תחומי, ויכולות פיזיות, כמו מדיניות בנושאי מזון, אנרגיה, ארכיטקטורה ופסולת. אלו מספקים הזדמנויות אינטלקטואליות והתנסויות המערבות תחומים שונים ודנות בבעיות ממשיות. אם הסביבה מכילה בתוכה גם אזורים טבעיים כיערות, נחלים ושטחים חקלאיים, הרי שהאפשרויות ללימוד והעשרה סביבתית מוכפלות בהתאם.

ולבסוף, עבור ממפורד ודיואי הרבה ממחלות הציוליזציה המודרנית נקשרים להתפוררותה של הקהילה הקטנה. דיואי כתב שנת 1927: "הכיבוש וההרס החלקי של הקהילה המקומית ע"י סוכנויות זרות הוא הגורם המידי לחוסר יציבות, התפוררות וחוסר מנוחה המאפיינים את התקופה הנוכחית". ללימוד המקום אם כך, יש משמעות שלישית של חינוך-מחדש את האומנות של חיים במקום בו נמצאים. יש להבחין בין תושב ומקומי. תושב הוא מאכלס זמני, מוציא מעט שורשים, משקיע מעט, יודע מעט ואולי אף לא איכפתי לגבי סביבתו המיידית מעבר ליכולתה לתרום לו. כתוצאה וסיבה לחוסר שייכות, התושב חי בעולם סגור של בניין משרדים, מרכז קניות, מכונית, דירה ובית בפרברים, כשהוא צופה בטלוויזיה ארבע שעות ביום במוצע. מקומי לעומתו, נמצא במערכת יחסים אינטימית, אורגנית ומזינה הדדית עם המקום בו הוא חי. להיות מקומי טוב זוהי אומנות הדורשת ידע מדוקדק על המקום, יכולת התבוננות ותחושת איכפתיות ושורשיות. להיות תושב מצריך כסף ומפה. תושב יכול לשבת כמעט בכל מקום המספק הכנסה. מקומיים נושאים על עצמם את סימני המקום, צורת הדיבור, לבוש והתנהגות. עקורים ממקומם, הם מתגעגעים לחזור הביתה. מבחינה היסטורית, מקומיים פוגעים פחות באזורם ובאזוריהם של אחרים. הם גם נוטים להיות שכנים טובים ואזרחים ישרים. במילים אחרות, הם הבסיס לקהילה היציבה, שממפורד, דיואי וג'פרסון ראו כמרכיב ההכרחי בדמוקרטיה.

פול שפרד (Paul Shepard) מסביר את היציבות של המקומיים כתוצאה של השפעה הדדית בין נפש האדם ונוף מקומי מסויים. "טופוגרפיה", הוא טוען, "היא מודל לדפוסי ההכרה". התצורות הפיזיות והביולוגיות של מקום מוטבעות בנפש כך ש"ההכרה, האישיות, היצירתיות והבגרות – כולן קשורות דרך זו או אחרת לתבנית מרחבית כלשהי". משום כך,

ילד חייב לקבל הזדמנות "לספוג את המקום, ואילו המתבגר או המבוגר חשוב שיהיה מסוגל לשוב לאותו מקום ולהתעמק בקרקע הגלויה של אישיותו". אם כן, ידיעת המקום – היכן אתה ומאיפה באת, שזורה בידיעתך את עצמך. 'נוף סביבתי' מעצב 'נוף פנימי'. וכך, הרס של מקומות מהווה גם חורבן פסיכולוגי, היות והוא מקטין את הפוטנציאל של בשלות והתמקמות במקום מסוים. אם שפרד צודק, ואני מאמין שכן, הרי שאנו משלמים מחיר יקר עבור השיפוץ המסיבי של הנוף הצפון אמריקני בחמישים השנים האחרונות.

לאנשים תלויים, חינוך בנושאי "התמקמות" הוא לימוד משקם: יש בו שחרור מלימוד קודם של הרגלים ישנים של בזבוז ותלות. לימוד זה דרוש, ראשית, את היכולת לשמר ולהשתמש בפוטנציאל של מקום. אחד ההישגים הגדולים של העשורים האחרונים היא התגלית של עד כמה מסוגלים אנשים פשוטים לעשות למען עצמם במקומותיהם. המשמעות של עובדה זו תואמת את ההכרה הגוברת בפגיעות ובמחיר האקולוגי, הפרטי והכלכלי של מערכות ממורכזות בסדר גודל גדול, אם בשליטה ציבורית או פרטית. טכנולוגיות בסדר גודל קטן יותר הן בד"כ זולות יותר וגמישות יותר ואינן מערערות את המוסדות הדמוקרטיים בדרישה לריכוז נכסים, מומחים וסמכויות פוליטיות. כמכלול, הן מרחיבות באופן משמעותי ביותר את הפוטנציאל של מקומות מעוצבים אקולוגית ומפותחים אינטנסיבית – לתאום את צרכי האנושות באופן בר-קיימא.

חינוך ל"התמקמות מחדש" חייב לכלול הקניית אתיקה מעשית כלפי סביבה. נחזור לקנה מידה של לאופולד: "דבר הוא נכון כאשר הוא שואף לשמר את השלמות, היציבות והיופי של הקהילה הביוטית. הוא אינו נכון כאשר הוא שואף אחרת". גישה זו מציגה פתרון מהיר לשאלת שימושינו בסביבתנו. מנקודת המבט של חינוך, אבן הנגף להתפתחות אתיקה סביבתית אינה מורכבות הנושא אלא העובדה, כפי שהציג זאת לאופולד, "שמערכת החינוך שלנו מתרחקת ממודעות עזה ועמוקה לאדמה".

ביקורות יכולות לטעון שלימוד המקום יהיה קרתני, מצומצם וצר ביסודו. אילו היה המקום כל תחום ההתמקדות של החינוך, ייתכן שכן. אך לימוד המקום יהיה רק חלק ממערכת לימודים רחבה יותר שתכלול לימוד יחסים בין מקומות שונים. לדידו של ממפורד, מקום היה פשוט מאוד הנדבך הראשון והמידי ביותר בסדרת נדבכים המובילה לאזור שלם כמערכת של מקומות קטנים. צרות אופקים אינה תוצאה של הנושא הנלמד אלא של צורת הלימוד. לואיס תומס היה מסוגל, אחרי הכל, לצפות בכוכב הלכת דרך תפקודו של תא בודד.

על הפרק עומדים יחסינו עם מקומותינו שלנו. מהו האיזון הנכון בין ניידות ושורשיות? יתרה מכך, האם שורשיות וניידות הם מושגים זהים? כמה זמן לוקח לאדם ללמוד מספיק על מקום על מנת להחשב מקומי ולא תושב? תהא התשובה אשר תהא, חוסר תחושת השייכות, "הערצת התלישות", היא אנדמית והמחיר שלה הוא הרס הקהילה המצומצמת,

וניוון חברתי ואקולוגי. אין אנו המשוטטים חסרי המעצורים הראשונים מבני מינינו. אך נדודינו הם בקנה מידה גדול והרסני יותר מאי-פעם. אין ביכולתנו לפתור בעיות מעמיקות אלו במהירות, אך אנו יכולים להתחיל וללמוד איך להתמקם מחדש במקומותינו. כפי שאומר וונדל ברי: "באהבה, בידיעה, בכשרון, בהערכה". תוך החזרת תוכן לחיינו בתהליך. בעולם בו דברים רבים מתכלים ונעלמים, החזיתות הנכונות לחקור ולסקור, הן המקומות בהם אנו חיים ועובדים.

פעולה של תרבות מקומית

וונדל ברי

במשך שנים רבות נהגתי לשוטט לאורך גדר ישנה באזור מיוער, אשר בו נמצאה חוותו של סבי. על עמוד מעמודי שער הגדר היה תלוי דלי פח ישן, ואני לעולם לא הייתי עובר על פניו מבלי להביט לתוכו. מה שמתרחש בתוך דלי זה הוא הדבר המדהים ביותר שאני מכיר, הפלא הגדול ביותר בו חזיתי מעודי. זהו תהליך יצירתה של קרקע.

הדלי הישן עמד תלוי במקום זה משך תקופות סתיו רבות. עלי שלכת נשרו סביבו וחלקם גם לתוכו. גשם ושלג ירדו על סביבותיו וגם זלגו לתוכו, ועלי השלכת ספגו את הלחות והרקיבו עם חלוף הזמן. אגוזי יער נשרו פנימה או נישאו פנימה על-ידי סנאים. עכברים וסנאים אכלו את תוך אגוזי היער והשאירו את קליפות האגוזים בדלי. הם ובעלי-חיים אחרים השאירו את גלליהם. חרקים עפו לתוך הדלי, מתו בו ונרקבו. ציפורים חיטטו בו והשאירו את הפרשותיהן ואולי גם נוצה או שתיים. תהליכים איטיים אלה של צמיחה ומוות, כוחות משיכה ותהליכי ריקבון, תהליכים אשר הנם מרכזיים בעולמנו, יצרו, במשך הזמן, בתחתית הדלי, שכבה עבה של חומר שחור דמוי אדמה. אני מביט אל תוך הדלי בעניין כה רב כיוון שאני עצמי חקלאי ואמן, במובן מסוים, ואני מזהה בדלי תהליכים של חקלאות ואמנות אשר הנם נעלים בהרבה מיכולותי שלי או של כל אדם בתחומים אלה. תהליכים כאלה בדיוק זיהיתי על גבי גושי סלע ועל גבי רוב שטחי הקרקע בעולמנו. כל היצורים מתים תוך כדי תהליך זה וחיים לפיו.

הדלי הישן מהווה סמל עבורי, קטן ככל שיהיה, אינו טריוויאלי. זהו אחד מהסימנים לפיהם אני מכיר את ארצי ואת עצמי. לדידי, יש דבר מה מושך מאוד באופן בו נושרים העלים אל תוך הדלי. במובן מסוים נאספים לתוך הדלי הישן גם סיפורים. המשיכה הנה, כמובן, מטפורית. הדלי עושה באופן סביל מה שהקהילה האנושית צריכה לעשות באופן מודע ופעיל. קהילה אנושית צריכה גם היא לאסוף עלים וסיפורים ולהפכם לחיים. היא צריכה לבנות קרקע ולבנות את זיכרונה שלה לגבי עצמה כקהילה – בידע, סיפורים ושירים – אשר יהפכו לתרבותה. שני סוגים אלה של הצטברות, הצטברות של קרקע מקומית ושל תרבות מקומית, קשורים זה לזה באופן הדוק.

ביערות עצמם הדלי כלל אינו מטפורה: הוא פשוט מדגים את מה שמתרחש כל העת ביערות, אם יניחו ליערות להתפתח באופן עצמאי וטבעי. כמובן, שברוב המקומות בני-האדם אינם מניחים ליערות להתפתח באופן זה. אך גם מעשים אלה עדיין לא הפרו את חוקי היער, אשר קובעים כי הקרקע צריכה להיות מכוסה ומוגנת בצמחייה באופן קבוע,

וכי מה שגדל במשך השנים צריך לחזור אל הקרקע על-מנת להרכיב ולבנות את הקרקע מחדש. אחד מתפקידיה החשובים ביותר של תרבות מקומית הוא – איסופם של זיכרונות, שיטות ומימוניות הכרחיות להשגחה נאותה על חוק טבעי זה במסגרת גבולות הקהילה המקומית. מתוך לקחי ההיסטוריה ומתוך שימוש בהגיון בריא ניתן להסיק כי תרבות מקומית, אשר אינה מסוגלת לשחזר ולהשביח את הקרקע המקומית תשקע, ובסופו של דבר תעלם כליל, ומלאכת שימור הקרקע תימשך על-ידי הטבע בלבד.

על-מנת להתקיים לאורך זמן רב, שומה על קהילה אנושית להפעיל מעין כוח צנטריפוגלי, אשר יקבע קרקע וזיכרון מקומיים למקומם. באופן מעשי, זהו תפקידה החשוב ביותר של כל קהילה אנושית. משעה שאנו מכירים בקיומו ונכונותו של עיקרון זה, שוב אין לנו להיבהל, אלא ממידת החריגה מעיקרון זה. למרות שהחברה כיום אינה מפעילה כוח צנטריפוגלי חזק, עדיין לא מדובר בכוח מקומי גרידא, אלא בכוח אשר ממוקד כמעט לחלוטין במרכזי הערים התעשייתיות והמסחריות הגדולות. ערים אלו משכו אליהן באופן ניכר ביותר את תוצרתם של האזורים החקלאיים, וכן את תושבי המקום וכשרונותיהם.

מנגד קיים, כפי שניתן להניח, כוח צנטריפוגלי אשר פועל בחברה שלנו. אך כוח זה אינו מחזיר לסביבה הכפרית את שאריות הגידולים החקלאיים, לצורך דישון חוזר של הקרקע, וגם לא מחזיר את הידע והניסיון של העולם הגדול לטובתה של הסביבה הכפרית. אף אין פיצוי ולו גם פיצוי זמני בלבד. הדברים, שבכל זאת חוזרים לסביבה הכפרית הנם מוצרים מלאכותיים במחיר יקר מדי, זיהום על צורותיו השונות ואשפה. לדוגמה באתר פסולת בקצה החלק הכפרי במדינת קנטקי, פורקות מדי יום כ-80 משאיות זבל את תכולתן. כ-50 או 60 משאיות מגיעות מערים כמו ניו-יורק, ניו-ג'רזי ופנסילבניה. וכך התוצאה הסופית של תהליכי ייצור חקלאי, הנה סביבה כפרית פגועה, אשר הופכת, מדי יום, פחות ופחות נעימה, ואשר בהכרח תהפוך, בסופו של דבר, לבעלת יכולת ייצור נמוכה יותר.

הערים, אשר כפו היפוך זה של הכוחות על הסביבה הכפרית, לא הצליחו לשמר את עצמן מפניו. עיר מודרנית אופיינית מוקפת במעגל עשיר של פרברים, אשר זוחלים לאיטם אל מחוץ לעיר כמעין תולעת היקפית, משאירים את מרכז העיר נטוש, מזוהם, מכוער ומסוכן.

היה נוח יותר לאנשי הכפר להאשים את אנשי העיר בכל המתרחש. אך המלחמה הישנה של העיר בכפר, גם אם עודנה נכונה, אולי נכונה יותר מאשר בתקופות אחרות, בשל העובדה, כי הכפר הנו יותר מתמיד מושבה (קולוניה) של העיר, היא אינה מורכבת דיה כדי להסביר את הבעיה. זאת משום שאנשי הכפר חיים כיום יותר ויותר כאנשי עיר. וכך, הם גם עושים יד אחת עם העירוניים בנוגע להרס. יותר ויותר אנשי כפר, כמו אנשי העיר, מתירים לאנשי מכירות, טלוויזיה, ומומחים מן החוץ לקבוע עבורם את הסטנדרט הכלכלי

והחברתי. כך מתערבבת האשפה שלנו בזו של ניו-ג'רזי, באתר ההשלכה המקומי, וקשה לקבוע מה שייך למי.

בעוד הקהילה המקומית דועכת, בד בבד, עם הכלכלה המקומית, שיכחה עצומה משתלטת על אזורי הכפר. כמו האדמה הנטושה הנסחפת עם הגשם, כך גם הידע המקומי והזיכרון המקומי עוברים לערים או נשכחים בהשפעת החינוך, הבידור והדיבורים על מכירות. האובדן של ידע וזיכרון מקומיים, שהוא אובדן של תרבות, זוכה להתעלמות, נדחק כ"מחיר הזול שאנו משלמים בתהליך" או פשוט מספק עבודה לפולקלוריסטים. אף על פי כן, לתרבות מקומית יש ערך, וחלק מערכה הוא כלכלי. עובדה זאת תובהר מייד. לדוגמה, כאשר קהילה מאבדת את הזיכרון שלה, חברה אינם מכירים עוד זה את זה. כיצד יוכלו להכיר זה את זה אם שכחו, או, אם מעולם לא למדו זה את סיפורו של זה. אם הם אינם מכירים את הסיפורים או זה את קורותיו של זה, כיצד ידעו האם לבטוח זה בזה? אנשים שאינם בוטחים זה בזה, אינם מסייעים זה לזה ויותר מכך, הם חוששים זה מזה. זהו המצב הלא-נעים, שבו אנו שרויים עכשיו. בשל חוסר האמון הכללי והחשדות ההדדיות, לא רק שאנו מאבדים את האפשרות להיעזר זה בזה ולחלוק זה עם זה, אנו חיים כעת תחת הסכנה של להיות נתבעים.

איננו בוטחים בעובדי הציבור שלנו, משום שאנו יודעים שהם אינם מכבדים אותנו. הם אינם מכבדים אותנו, כפי שניתן להבין, משום שאינם מכירים אותנו, אינם מכירים את הסיפורים שלנו. הם מצפים מאתנו לתבוע אותם כאשר הם שוגים, ולכן, הם מוכרחים להבטיח את עצמם במחיר כבד להם ולנו. רופאים בקהילות כפריות נאלצים לשלוח את החולים שלהם למומחים בעיר לא דווקא משום שהם אינם מאמינים באבחנות שלהם, אלא משום שהם יודעים שאסור להם לטעות, ועליהם להגן על עצמם בפני תביעות במחיר עצום שאנו משלמים.

הממשלה של כפר הולדתי, שאוכלוסייתו מגיעה לכ-10,000 איש, משלמת דמי ביטוח כנגד רשלנות בסכום של כ-34,000 דולר לשנה. הוסיפו לכך את דמי הביטוח כנגד רשלנות המשולמות על-ידי כל אדם מקצועי אשר נמצא תחת "סיכון" בכפר, וקבלו מושג לגבי המשא המוטל עלינו.

כל הכסף הזה הוא אובדן, הנגרם לנו בשל כישלונה של הקהילה. כידוע לנו, קהילה טובה תבטיח עצמה על-ידי אמון, רצון טוב ועזרה הדדית. קהילה טובה, במילים אחרות, היא כלכלה מקומית טובה, היא מסתמכת על עצמה בנוגע לצרכים רבים חיוניים שלה ומתעצבת מבפנים, שלא כמו אוכלוסיות מודרניות ברובן, המסתמכות על "רכישות מרחוק" של כמעט כל דבר ולכן, מתעצבות מבחוץ על-ידי היעדים ותחת השפעתם של אנשי מכירות.

לפני שנים אחדות, ביום ראשון אחד אחר הצהריים, טיילתי עם חבר ותיק. במהלך

טיולנו עברנו על-פני בית העץ ההרוס, שהיה שייך להוריו ולהורי הוריו. הבית הצית את זיכרונותיו של חברי והוא סיפר על הזמנים בהם נהגו אנשים לבקר זה את זה בערבים, בעיקר בערבים הארוכים של החורף. היה זה סוג של מוסד בחלק זה של הכפר, שנודע כ"ביקורים לפני השינה". לאחר ארוחת הערב, השכנים יכלו לטייל לאורך השדות ולבקר איש את רעהו. הם נהגו לאכול פופקורן ותפוחים ולנהל שיחות. הם נהגו לספר זה לזה סיפורים ידועים ומוכרים זה מכבר. לעתים סיפרו זה על זה, לעתים על עצמם, חיים מחדש את זיכרונותיהם וכך גם חיים. בין המאזינים לסיפורים אלה היו תמיד ילדים רבים. כשהגיעה שעת השינה, הדליקו המבקרים פנסים והלכו לבתיהם. חברי דיבר על כך, חשב על כך ואז אמר: "היה להם הכול פרט לכסף".

הם היו עניים כפי שאנשי כפר היו לעתים קרובות, אך היתה להם אחווה משותפת. היתה להם כלכלה מקומית שלהם, במסגרתה עזרו זה לזה. היתה להם נחמה כשנזקקו לה, והיו להם סיפורים, ההיסטוריה המשותפת שלהם באותו מקום. כאשר אדם נמצא במצב בו יש לו הכול פרט לכסף, יש לו למעשה הרבה. רוב האנשים בהווה יכולים רק לחלום על שכנים, המשעשעים עצמם ערב שלם ללא תענוג מיובא אחד, ומבלי להאזין לדקה אחת של פרסומות. רוב צאצאי אנשים אלה עזבו את המקום בעיקר בשל כישלונה של התרבות ושל הכלכלה, ורובם כבר אינם יושבים ומדברים עם אדם כלשהו. מרביתם נוהגים לשבת עד שעת השינה כשהם צופים בטלוויזיה ונאלצים להאזין בכל כמה דקות לפרסומות. המסרים של תכניות הטלוויזיה או של הפרסומות הנם, שעל הצופים להוציא כמה שנחוץ כדי להיות כמו כולם. באמצעות הטלוויזיה ואמצעים פומביים אחרים, מעודדים אותנו להאמין כי אנו מתקדמים מדי מכדי לשבת עד לשעת השינה עם השכנים, ובודאי שאנחנו מעבר לכל דבר שהיינו בעבר. אבל אם לדוגמה, נהיה נתונים להפסקת חשמל בת 48 שעות היינו מוצאים עצמנו במצב עלוב בהרבה מאשר אבותינו. מה נעשה לשם הבידור? נספר סיפורים? והרי רובנו כבר אינם מדברים זה עם זה, וודאי שלא מספרים סיפורים זה לזה. כיום, אנו נוהגים לספר את סיפורינו בעיקר לרופאים, עורכי דין, פסיכיאטרים, אנשי ביטוח או משטרה אך לא לשכנינו לשם שעשוע שלהם ושלנו. הסיפורים המבדרים אותנו היום נוצרים עבורנו בניו-יורק, לוס אנג'לס או מרכזים דומים אחרים.

אולם, הפסקת חשמל בת 48 שעות תהיה כרוכה בשלילת דברים רבים מאוד. יהיה קושי לנוע, בעיקר בערים. לא תהיה כל אפשרות לבצע את רוב העבודות החיוניות. לא ניתן יהיה לעשות כל שימוש בבתי-הספר חסרי החלונות שלנו, ובבניינים אחרים דומים אשר תלויים במערכות מיזוג אויר. קירור יהיה בלתי אפשרי, ולכן מזון יתקלקל. יהיה זה כמעט בלתי אפשרי להכין ארוחות. מערכות חימום היו כושלות אם מדובר היה בתקופת החורף. בסוף 48 שעות אלו, רבים מאתנו יהיו רעבים. אסון כזה (וזהו אסון צנוע יחסית לאלה האפשריים בתקופתנו) יגלה בדיוק כמה אנו מרוחקים ממקורותינו התרבותיים

והכלכליים, ובאיזו מידה עצומה השמדנו את יסודות החיים המקומיים. אירוע כזה ידגים עד כמה התרחקנו מהחיים הממוקדים במרכז החיים המקומי של שכונות, כמו שהחבר שלי תיאר. חיים כאלה מבוססים במידה לא מבוטלת על מה שמכונה אנרגיה סולרית, מבוזרת, דמוקרטית, נקייה וחופשית. את עיקר השינוי, בו אנו עוסקים, ניתן לייחס לתלות גוברת והולכת במקורות אנרגיה אשר הנם מרכזיים, לא דמוקרטים, מזוהמים ויקרים. אם נביא זאת בחשבון, הרי לנו משל היסטורי מושלם.

כיצד אירע הדבר? ישנן סיבות רבות לכך. אחת מהעיקריות היא כי ההמשכיות של הדורות שבסביבה המקומית, נשברה.

בספרות שאנו מכירים, בדרך כלל, הנורמלי הוא כאשר הדורות הבאים מחליפים את הדורות הקודמים. מרביתם של הסיפורים הנזכרים קרו כאשר המשכיות זו נכשלה, הפכה קשה או היתה מאוימת באיזו שהיא צורה. ניתן למצוא את הנורמה הכתובה בספר תהילים פרק כ"ח, ובו מוצגת המשכיות זו כחלק מהגמול שזוכה לו הצדיק: "וראה בנים לבניך, שלום על ישראל".

החברה בה אנו חיים הוקיעה את רעיון החזרה. אנשים צעירים גדלים, עדיין, במקומות כפריים ועוזבים לערים שלא על-מנת לחזור. אולם, כעת יש תחושה כי זה מה שהם אמורים לעשות. כעת הנורמה המקובלת היא לעזוב ולא לחזור, וכלל זה חל על משפחות עירוניות כמו גם כפריות. בכלכלה העירונית הקיימת, המשכיות של ילדים את הוריהם אפשרית רק בקרב בני המעמד הגבוה. לא סביר כי ילדיהם של עובדים תעשייתיים, ימשיכו את הוריהם בעבודה, ואין כל סיבה כי יירצו בכך.

בהתאם לנורמה חדשה זו, גורלו של ילד אינו לרשת את הוריו, אלא לנגח את מנהגיהם המיושנים; המשכיות הפכה ל"השלכה לעת זקנה", להחלפה. ונורמה זו הפכה לממוסדת לא בסיפורים הגדולים של כל קהילה אלא במערכת החינוך שלנו. בתי-הספר כיום, אינם מכוונים את הילדים לרעיון הירושה התרבותית, רעיון אשר מחובתם להעביר באופן אובייקטיבי, אלא לנושא הקריירה, אשר נתפסת כעתידו של הילד. הכוונה זו הנה בהכרח תיאורטית, ספקולטיבית ושכירה. הילד אינו מתחנך לחזור לביתו על-מנת לעזור למשפחתו ולתפוס את מקומו בקהילה; הוא או היא מתחנכים לעזוב את הבית, להרוויח כסף בעתיד, אשר אין כל קשר בינו לבין מקום או קהילה. סביר להניח כי רוב ההורים, אשר ילדיהם נמצאים בבתי-ספר, יימצאו עצמם מהר מאוד מנותקים מילדיהם וחסרי ערך עבורם וזאת על-ידי שיטות חינוך חדשות, טכנולוגיות ושפות. מערכות חינוך יוצרות חידושים באופן כפייתי ולהוט כמו מפעלים. בנסיבות אלו אין כל פלא כי "מחנכים" נוטים להתייחס להורים כעל השפעה רעה, ושואפים לקחת את ילדיהם מביתם מוקדם ככל האפשר. למען האמת, עבור הורים רבים הפכו הילדים למעמסה בבית מכיוון, שאינם

מסוגלים לבצע עבודה מועילה. הורים כאלה, בוודאי שמחים להעביר את ילדיהם למדינה על-מנת שזו תשתמש בהם בכדי לבנות את העתיד.

ילדינו מתחנכים אפוא, לעזוב את הבית ולא להישאר בו. תוצאותיו של חינוך כזה עדיין לא הובאו במלואן בחשבון. חלק מהמחיר שאנו משלמים הוא פסיכולוגי, החלק האחר הוא תרבותי ואקולוגי.

המסלול הנורמלי של התבגרות אנושית חייב להתחיל במרד מסוג כלשהו כנגד ההורים. אולם כל ילד, תוך כדי תהליך זה של מרידה ושל השגת עצמאות רגשית וכלכלית, לומד לראות את הוריו כבני-אדם לכל דבר. וחוזר אליהם כמעין ידיד, אשר נסלח לו ואשר סולח להם על הטעויות הבלתי נמנעות של חיי משפחה. זוהי הנורמה הישנה.

הנורמה החדשה, לפיה עוזב הילד את הבית כתלמיד, ולא חוזר לגור בו לעולם, קוטעת את המסלול הישן ומגיעה עד לכדי מרד בו. הילד מתבגר ולא משיג פיוס או יחסי חברות עם הוריו. כמובן, שלא ניתן להשיג חזרה ופיוס כאלה ללא צורך מעשי הדדי. בכלכלה הנוכחית, בה עצמאות כלכלית היא חיצונית לקהילה ולמשק הבית, אין לחברי המשפחה כל צורך מעשי זה בזה. ובהתאם, גם ריבוי הכישלונות להשיג פיוס פסיכולוגי או רגשי בין חברי המשפחה.

ייתכן שעמדה זו של מרד, ומאוחר יותר של ריחוק גיאוגרפי ומקצועי בין הורים לילדים, אחראית למתחים הרגשיים המוזרים אשר נלווים לחידושים ולהמצאות. אנו נוטים לשנוא כל מה שהיה נהוג בעבר, בדומה לשנאת המתבגר כלפי שליטתם של הוריו בו, ונוטים לראות בסילוק העבר כסוג מסוים של נקמה. בהתאם, ניתן להסביר את הדגש אשר קיים בתעשייה על "הדגם של השנה האחרונה" או עיסוקם המוגבר של ה"מורים המקצועיים" בחידושים תיאורטיים ושיטתיים. באופן דומה ניתן למצוא בספרות המודרנית דגש על מקוריות ועל "חדרת ההשפעה" (אשר הנה תיאוריה חשובה בתחום ההתבגרות) וזאת, בניגוד להערצתו של ספנסר את צ'וסר או הערצת דנטה את וירגיליוס.

אם הנורמה החדשה קוטעת את התפתחותם של יחסי הורה-ילד, הרי שהפרעה דומה קיימת בקהילה, וזו הורסת את ההמשכיות ואת האינטגרציה של החיים המקומיים. כאשר הילדים עוזבים דור אחר דור, המקום מאבד את זיכרונו שלו לגבי עצמו, זיכרון אשר מהווה את תרבות המקום וההיסטוריה שלו. ההיסטוריה המקומית, אם היא מצליחה לשרוד, מאבדת את מקומה. אין כל תועלת באיסוף סיפורים, שירים ומורשת מקומית על-ידי היסטוריונים, פולקלוריסטים, ואנתרופולוגים לתוך ספרים וארכיבים. הם אינם יכולים לאסוף ולשמר – כיוון שאינם יכולים לדעת – את תבניתה של פעולת ההיזכרות או הזכרה, תבנית אשר יכולה להשתמר רק בתוך קהילה אנושית חיה במקומה. תבנית זו הנה תמצית חיי התרבות המקומית והיא זו שגורמת להיזכר ולחשוב על חיים אלה באופן

נעים ושימושי. התרבות המקומית, מעבר לסממניה ואירועיה, יכולה להיות נושא למחקר והתעניינות, אך היא גם מתה.

אובדנה של התרבות המקומית הוא אובדן מעשי וכלכלי. תרבות כזו כוללת ומעבירה לדורות הבאים את ההיסטוריה של צורת השימוש במקום, ואת הידע כיצד לחיות במקום ולהשתמש בו. תבנית ההיזכרות כוללת בתוכה גם חיבה וכבוד למקום. בסופו של דבר, התרבות המקומית נושאת את הידע לגבי שימוש נכון ואוהב במקום וטומנת בחובה את הפקודה המשתמעת – להשתמש במקום רק באופן נכון ואוהב. "חוברת הוראות שימוש לחללית הארץ", הנכונה והיעילה אינה ספר שאדם כלשהו יכתוב אי פעם. מדובר במאות אלפי תרבויות מקומיות.

ללא תרבות מקומית אותנטית חשוף המקום לניצול ולהשמדה מצד המרכז. התשובה היחידה לחשיבה מרכזית של כלכלה מרכזית הנה, לדעתי, קהילה מקומית חזקה בעלת כלכלה מקומית ותרבות מקומית חזקה.

רוב אנשי העיר מניחים כי המצב שפיר, הדברים תקינים. הם גרים רחוק מדי מן המשאבים המנוצלים של כלכלתם. חלק מאנשי הכפר הופכים מוטרידים לגבי זהוים אוויר, מים ואוכל. תהליך זה נראה מבטיח, אבל, עדיין, אינו מספיק כדי לשנות דבר מה. יש די צרות בתוך הערים על-מנת שיהפכו למקום בו יתאפשר שינוי. ואכן שינוי כזה מתרחש, אך מדובר בשינוי הרסני, מתוך ייאוש. אנשי העיר, הורסים את עצמם ואת מקומות מגוריהם כאילו על-מנת להשלים את ניצולם של אחרים על-ידיהם. אני מאמין כי שיפור כלשהו חייב להתחיל באזורים הכפריים ובערי הכפר. לא בשל ערך פנימי כלשהו, שניתן ליחס לאנשי הכפר, אלא בשל הנסיבות שבהן הם נתונים. אנשי הכפר חיים וחיו משך זמן רב במקום בו הם נוכחים יום-יום בסימנים של כלכלה לאומית נצלנית. יש להם סיבה טובה להניח כי לא ניתן לצפות לכל עזרה ממשית מכיוון אחר. ואולם, עדיין יש להם שאריות מזיכרון מקומי, ומקהילה מקומית. באזורים כפריים יש עדיין חוות ועסקים קטנים, שניתן לשנותם בהתאם לרצונותיהם של אנשים פרטיים.

בזמנים קשים אלה, של ציפיות ציבוריות שנתבדו, כאשר אנשים חושבים – תוהים היכן לבקש את התקווה, אני חוזר במחשבתי לרעיון של חידוש קהילות כפריות. אני יודע כי קהילה כפרית מחודשת אחת, תהיה משכנעת יותר ומעודדת יותר מכל תכניות הממשלה והאוניברסיטאות ב-50 השנה האחרונות. אני חושב, שזו יכולה להיות תחילת חידושה של מדינתנו וזאת, משום שחידושן של קהילות כפריות, מרמז בסופו של דבר על חידושן של קהילות עירוניות. אך על-מנת להיות אותנטי, עידוד והתחלה אמיתיים חייבים לבוא בעיקר מתוך הקהילה עצמה. לא על-ידי הנחייתם של מומחים חיצוניים, אלא מתוך הקהילה על-ידי הנהוג הקדום של שכנות, אהבת הדברים היקרים ללבנו והרצון להיות בבית.

זהות של מקום

צוות של "סדר יום מקומי 21" - פרוייקט של קידום קיימות מקומית

רקע ומבוא

מאמר זה בוחן את שאלת הזהות של מקומות. הרקע לכתיבתו הוא מסמכים שהופקו במסגרת פרוייקט "סדר יום מקומי", בו ניתנה למספר ערים בינוניות בישראל, תמיכה כספית וארגונית לצורך בנייה של חזון ותוכנית פעולה מקומית, בדגש סביבתי, על ידי תושבי העיר.

במספר ערים, שהשתתפו בפרוייקט, בנו התושבים, ביחד עם המנהיגות הפוליטית שלהם והמגזר העסקי המקומי, חזון של "מי אנחנו והיכן אנו רוצים להיות". החזונות לא כללו, ככלל, מאפיינים של המקום או של המקומיות. הזהות של המקום, אליו התייחס החזון, נותרה רדודה ומטושטשת, והעמיד, אותו שרטטו התושבים, היה נטול זיקה למרחב הפיסי המסוים ולסיפור ההיסטורי של המקום. השאלה אותה ניסינו לבדוק היא: למה אין למקום משמעות? נתייחס לשאלה בשני מישורים:

1. פירוט המסגרת המושגית והחשיבתית: הגדרה וניתוח של המושג "מקום", הבנייה מושגית של "תחושת המקום" ומשמעות הזהות של "מקום".
2. ניתוח תוצאות סקרים בהם הוצגו שאלות שנועדו לעמוד על הזהות של המקום בעיני התושבים המתגוררים בו, בדגש על ההיבטים הפיסיים והגיאוגרפיים של המקום, וניתוח תוצאותיהם.

מה זה מקום

"מקום הוא דבר פשוט. הוא אגן. והכל הוא מקום. הוא החלל שבו את, אתה או מישהו נמצא. השאלה "איפה?" בעברית שואלת: אי הוא ה"פה"? איפה הוא המקום שמשוהו או מישהו יאמר עליו "פה"? השאלה מפרקת את המקום לשני חלקים, ורק התשובה עליה הופכת אותם לדבר אחד. המלה "כאן" היא לעולם – חיבור. השאלה הזאת מגלה כי בתוך הפשטות הזאת חבוי מסתורין גדול: המקום אינו דבר העומד בפני עצמו, אלא הוא זיקה בין דבר לדבר. לא יהיה מקום בלא משהו או מישהו המתייחס אליו, היושב בו, עומד עליו או נכסף אליו. המלה מקום היא, לכן, לעולם – חלק ממשפט, כפסוק המפורסם בספר

שמות: "המקום אשר אתה עומד עליו קודש הוא" (ג', ה'). בלי "אשר אתה עומד עליו" לא היה המקום מקום" (אריאל הירשפלד, "רשימות על מקום", הוצאת עלמה / עם עובד, 2000).

מקום הוא מונח מובן מאליו וקשה להגדרה. למקום תפקיד חשוב בחוויה האנושית. הוא מכיל היבטים פסיים והתייחסות רגשית ומהווה חיבור של המרחב, ההתנסות בו והסיפור שלו. ננסה להמשיג אותו ולפרט מה הוא מכיל וממה הוא מורכב. למקום יש הופעה פיסית ומיקום מרחבי, יש לו מרכיבים פנימיים והקשרים (קונטקסט) חיצוניים. למקום יש פנים וחוץ.

מקום הוא אינטגרציה מכלילה של טבע ותרבות. לכל מקום יש ישות ייחודית "רוח המקום" וזהות פרטיקולרית.

מקומות קשורים זה בזה ברשת מרחבית של קשרים ומעברים. מקומות הם נקודות במערכת מיקום מרחבית.

מקומות נוצרים ומשתנים. יש להם היסטוריה וקיום המתמיד לאורך הזמן.

למקומות יש משמעות, מגוון של אמונות ותחושות כלפי המקום (Lukermann, 1964 – ב- Relph, 1976).

כלומר, מקומות מקיימים מערכת מורכבת של קשרי טבע ותרבות, שהתפתחו וממשיכים להתפתח במיקומים מסוימים. מקומות קשורים למקומות אחרים על ידי תנועות של חפצים ואנשים. מקום הוא מיקום שכל מה שבתוכו נתפס כתופעה אינטגרטיבית וברת משמעות.

"מקום הוא צורת גיליו הראשונה של היש. וכשם שלא היה מקום בלי מישהו האומר עליו "פה", כך האדם לא היה חש את הימצאו, את עצם הווייתו, בלי משהו המכיל אותו ואומר לו "אתה פה לכן אתה קיים..." (הירשפלד).

תחושה של מקום

מקומות אינם מופיעים בניסיון חיים יומיומי כישות מובחנת, מוגדרת ועצמאית שניתן להגדיר במונחים של מיקום ומאפיינים נראים, אלא הם נחווים כעירוב של נוף, טקסים, שגרה, אנשים, חוויות, קשר לבית וקונטקסט של מקומות אחרים.

ההתנסות במקום מאופיינת במאפייניו הפיסיים, בקשר המשתנה לאורך זמן, ובקשר עם אנשים במקום. הזהות האישית קשורה למקום, וזהות המקום קשורה לקהילה המתגוררת בו.

בהקשר זה מקומות הם ציבוריים – הם נוצרים ונודעים דרך ניסיונות משותפים ומעורבות בסמלים ומשמעויות קהילתיים.

בהתנסות הקהילתית והאישית במקום יש היבט רגשי, מוכרות שהיא חלק מלהכיר ולהיות מוכר במקום המסוים. קשר כזה הוא בבסיס המושרשות במקום והאכפתיות כלפיו, או מקור לתחושת מתח ומחנק. הקשר הרגשי למקום מספק צורך אנושי בסיסי. מקומות המהווים בית הם מרכזים משמעותיים ועמוקים בחוויה האנושית.

מקומות ספוגים במשמעויות ורגשות. מקום נוצר על ידי אנשים – יחידים וקהילות, כתוצאה מניסיונות ותחושות של חיי יומיום המשוקעים במערכת רחבה יותר של יחסים חברתיים. תחושה לגבי מקום נוצרת במידה רבה על ידי הנסיבות החברתיות, התרבותיות והכלכליות בהן אנשים שרויים.

אחת הדרכים בה נוצרת זהות למקום היא על ידי תחושת שייכות למקום, והקשר בין הגדרה עצמית של אנשים והמקום. תחושת השתייכות יכולה להתייחס לקני מידה שונים של מקום, מבית ועד עיר, ארץ, יבשת או כדור הארץ כולו. יש גם תחושת זהות הנוצרת כתוצאה משונות והנגדה של "הביתי" למקום אחר.

התחושות למקום כוללות משרע המתבטא, כלפי מקום הבית, בתחושת מקום, מושרשות, ביתיות או במחנק והילכדות, וכלפי החוץ בתחושה של "אני בבית בכל מקום" או בניכור וחוסר מושרשות (Porteous, 1985) בתוך יהושע כהן, התשנ"ג).

תחושת מקום נובעת מהמשמעות שאנשים יוצרים באופן פעיל, חלק ממערך המשמעותיות דרכו מובן העולם. תחושת מקום משמשת גם להדגשת השונות בין קבוצות שונות.

תחושות של מקום יוצרות לו פנים וחוץ. המקום תוחם בתוכו את אלה ששייכים למקום ויוצר הגבלה על אפשרות ההשתייכות למקום אחר, וגם מוציא החוצה של אלה ששייכים למקומות אחרים. הגבולות מסמנים גם את מי שלא יכול להיות שייך. זהו ביטוי גיאוגרפי של יחסי כוח חברתיים. יש אבחנה בין מי ששייך ובין מי שלא שייך ומושאר בחוץ. מי ששייך צריך להיכנע לתכתיבי ההתנהגות של המקום.

הקשר בין יחסי כוח למקום, בולט בדוגמהות בהן תחושת/תמונת מקום מסוימת משתלטת ודוחקת רגליה של תחושה/דעה שונה. למשל תמונת מקום הנובעת מהרצון למשוך השקעות של תאגידים בינלאומיים או למשוך אוכלוסייה חזרה להתגורר במקום תוך מחיקת מאפיינים "לא סחירים" של המקום והאוכלוסייה המקומית (Robert Sack, 1986).

האופן בו אנו תופשים ומגדירים מקומות רלוונטי לשאלה איזה קבוצות חברתיות זכאיות לגור היכן.

זהות של מקום

מקומות הם ייחודיים בתוכן אך הם תוצר של אלמנטים ותהליכים תרבותיים וסימבוליים משותפים ומבוססים הן על השונות והן על הדמיון בין מקומות שונים. זהות המקום נוצרת על ידי מיזוג תפישתי של מרחב ושל התנסות, שנותן למקום שלמות ואינדיווידואליות. זהו תהליך של הבנייה ויצירת קשר במפגשים חוזרים ונשנים וכתוצאה של חוויות מורכבות. מילוי המרחב בתכנים של תודעה. הזהות של המקום מספקת לו אינדיווידואליות ואבחנה ממקומות אחרים, ומשמשת כבסיס להכרה בו כישות נבדלת. התכונות הפיסיות, הפעילויות והמשמעויות מתייחסים וקשורים זה לזה ביצור הזהות של המקום, ומעליהם מרחפת "רוח המקום" – אופי או אישיות של מקום מסוים. זהות של מקום מורכבת מנוכחות פיזית שלו, פעילויות המתרחשות בו והמשמעויות שנקשרות אליו (Kevin Linch, 1960). הסיפור הוא חלק ממה שהופך אי מקום למקום. הסיפור מערבת זהות אישית וקהילתית ומספק הגדרה, קונטקסט, פרספקטיבה וזהות (Archibald, 1995).

משמעות הקשר למקום

מקום מהווה מוקד של זיכרון אישי וקולקטיבי. הוא חשוב לנו בצורה עמוקה, ממקם אותנו כחלק ממהו גדול יותר ומקהילה, נותן זהות (Hayden, 1995). "כל נהר הוא יותר מנהר, כל סלע הוא יותר מרק סלע... כל נוף הוא סביבה סימבולית. הנופים משקפים את ההגדרות העצמיות שלנו המבוססות בתרבות" (Thomas and Garkovich, 1994 in Mayerfeld, 1998). החשיבות של המרחב במונחי נוף... היא שהוא הופך את הסדר החברתי לנראה. מערכת התחימה של מתחמים, פרטיים וציבוריים, הופכת סביבה חסרת הגדרה לנוף אנושי, ואין מה שמראה יותר בבירור חלק מהערכים של קבוצה מהאופן שבו הם מארגנים את התחימה, האופן בו הם מארגנים את המרחב" (Jackson in Forbes, Forbes and Whybrow). "היום, הערבה הפתוחה מרושתת בשבילים שמובילים מבית לבית... וכל שביל הוא הקו של ידידות ישנה, של תלות, של שותפות עסקית. הקרקע, מוטבעת ברוחות עבר של השימושים הללו, הנראית כה חשופה כשרואים אותה לראשונה, בבורות, מתוך חלון המכונית, ממשיכה את הצורה של האנשים, גוף של משמעות מהסוג שמרחב בלבד אינו יכול להעניק" (Jonathan Rabhan, Bad Land, in Forbes, Forbes and Whybrow). "המושבה פרדס חנה היא המקום ממנו באתי, אך מאז יצאתי אותה עיני מוסבות ממנה,

כמו אינני יכול להביט בה. עד יציאתי אל הצבע היתה המושבה מקום שלם; הווה ערוך, ניצב, מונח שרוע סביבה כיכר רודמת, מוקף משלוש רוחותיו פרדסים וממערבה לה חולות נפלאים...האם נגזר שהמקום ממנו באת יורה לך תמיד את הדרך החוצה?...” (הירשפלד)

קשר למקום נוצר במימד הפסיכולוגי כתוצאה מאינסטינקטים טריטוריאליים, מצורך בנקודת התייחסות, במקור לזהות, וכתוצאה מניסיון חיים היוצר קשר. במימד החברתי הקשר למקום הוא חלק מיחסים חברתיים, מיצירה של מערכי הכוח בחברה, ומחברות תועלתנית ביחידה מקומית. במישור הכלכלי הקשר למקום הוא בחירה של הפרט כתוצאה מחישובי עלות – תועלת, השוואה בין מקומות אלטרנטיביים במרחב, שיקולי נוחיות, תגמול חברתי ופסיכולוגי, ועלות דיור (יהושע כהן, התשנ”ג).

גלובליזציה ומקום

כשחושבים על מקום, הרבה פעמים חושבים על קהילה. למקום יש מאפיינים ייחודיים פסיים, כלכליים ותרבותיים. למקומות יש מאפיינים אישיים, מסורות, תרבות מקומית. אבל בעידן הגלובליזציה, התקשורת, וגלי ההגירה הבינלאומיים, תפיסת המקום מתערערת. המובנות של המקומות נפרעת על ידי מהגרים ותרבויות זרות. התמחויות כלכליות אזוריות מאבדות מייחודן.

השאלה הנשאלת: מה קורה היום לתפישת המקום. האם למקומות יש עדיין את הייחודיות שלהם בתוך ה”כפר הגלובלי” ואם כן, האם הייחודיות בנויה מאותם אלמנטים כמו פעם? האם המובחנות של המקומות של היום מובנית באותה צורה כמו פעם? בעידן הגלובלי האתגר הוא שימור המובחנות ובהירות של המקום.

במודרניות, יצור מקומות נשלט על ידי תשומת לב ליעילות פונקציונלית, ארגון אובייקטיבי ותכנון מסודר. תשומת הלב היא לאובייקטים ולדרך הטובה ביותר להשיג מטרות צרות שהוגדרו. באופן בלתי נמנע ההבניה הטכנית של העולם הציבורי אינה במגע עם מבנים שנותנים משמעות. למקומות שנוצרו חסרה תחושת מקום.

תרבות ההמונים החלישה את הזהות של מקומות עד לנקודה בה הם נראים זהים ומורגשים זהים ומציעים את אותה תערובת של אפשרויות והתנסויות. יצור של מקומות סינטטיים או פסודו-מקומות, אחידות וסטנדרטיזציה במקומות, חוסר צורה וחוסר קנה מידה אנושי במקומות, הרס מקומות, חוסר יציבות וקביעות במקומות (Massey and Jess, 1995).

לפי דיויד הרואי, הגידול בניידות והגלובליזציה של ימינו הופכים את תפיסת המקום כקהילה מיושבת וקוהרנטית לקשה ליישום, ובמקביל גורמות הניידות המרחבית הגוברת ותחושת חוסר יציבות וחוסר ודאות בעולם, לצורך בשימור תחושת מקום בטוחה ויציבה.

אנשים הם לא ניידים יחסית להון הבינלאומי והם נלחצים להגן על הקהילה המקומית שלהם. הצורך של אנשים בזהות מקומית יכול להפריד אנשים ממקומות שונים ולמנוע קשרים אפשריים ביניהם. מסורות יכולות להפוך למצרך מדומיין. הרווי מצייר תמונת עולם שההון הופך אותו ליותר ויותר חסר מקום (Harvey, 1989).

מייסי טוענת שתפיסת מקום היא תלויה חברה ותרבות. היא מציבה את הדילמה – האם בתמונת העתיד שלנו קבוצות מובחנות – אתנית, תרבותית, פוליטית, וסוציו-כלכלית, תהיינה בעלות זכויות אקסקלוסיביות להחליט מי יגור ומי לא יגור במקום מסוים בשל זכויות העבר, או שתמונת העתיד היא של עירוב אנשים, תרבויות, פעילויות כלכלית, שבו מקומות עלולים לאבד לחלוטין את הייחוד שלהם?

הניידות המרחבית, הקשרים, השפעות ותקשורת הפכו כה פרושים, מהירים ונגישים והגבולות והתחומים, שפעם הגדירו מקומות כמובחנים זה מזה, נחוצים כה הרבה שיש לחשוב שוב על הגדרת תחושת המקום. פעם מקומות היו נפרדים זה מזה בתוך מרחב, ובעלי התפתחות היסטורית שונה. השינוי החברתי של ארגון המרחב פוגע באופן הקיום ובתפיסה של מקום.

קסטלס כותב שהמשמעות החברתית התנדפה מהמקומות ומהחברה. היא מוחלפת בהגיון המובנה של מרחב של תשטיפים. המרחב החברתי מכיל את כל הרשתות והמורכבויות של התקשרויות חברתיות והקשרים הן בקנה מידה קטן והן בקנה מידה גלובלי. היחסים החברתיים מגיעים רחוק במרחב ומקשים להבחין במוקדים של מקום במובן המסורתי שלו.

ניתן לחשוב על מרחבי פעילות – רשת של קשרים ופעילויות, קישורים מרחבים ומיקומים, במסגרתם פועלים אנשים (Castells 1989).

מרחבי פעילויות שונים דרמטית בין אנשים וארגונים וקבוצות חברתיות שונות. העלייה בהיקף ובמורכבות הקשרים גורמת לכך שגבולות של מקומות הם הרבה יותר חדירים משהיו בעבר ושמורכבות הפעילויות והקשרים בין מקומות, והנוכחות של פעילויות "חוצות גבולות" במספר רב של מקומות, עלתה.

ניתן לטעון שאין מה לדבר היום על יחוד מקומות ועל מקומות כמקור זהות, או לחילופין להגדיר מחדש את הקשר בין מרחב ומקום: להגדיר תחושה גלובלית של מקום ולחבר קהילה ותחושת ביטחון עם פתיחות. להציב סימן שאלה על תחושת המקום כמשהו קבוע, סגור ובעל קוהרנטיות פנימית, ובמקומו להציע את ראיית המקום כמפגש וכהצטלבות של אוסף מסוים של מרחבי פעילות, קשרים ויחסים, השפעות ותנועות. מקומות, כמרכז של הצטלבות יחסים חברתיים ומרחבי פעילות, כאשר ההקשרים הרחבים משפיעים על אופי המקום. מכל עירוב ספציפי עולים תהליכים יחידים חיוביים או שליליים, אנטגוניזם

לזרים, קונפליקט, התנגדות לפרויקט פיתוח או הוספת השפעה חדשה המשתלבת במקום (Allen and Hannett, 1995 in Massey and Jess 1995).

ביקורת: מקומות היו תמיד פתוחים ומקושרים זה לזה. ההבדל הוא באינטנסיביות של הפתיחות והקשרים. לכן בעיקרון התפיסה של מקום כסגור ולא מופרע, אינה נכונה מלכתחילה. זהות המקום שעל שימורה נאבקים היא תוצאה של היסטוריה עם מקומות אחרים.

ביקורת פמיניסטית: תמונת המקום, שלכאורה נפרעה, היא של מקום מוגן, בטוח, כ"בית" המשמש למנוחה ושקט, אבל עבור הנשים הבית הוא מקום עבודה ולא תמיד מקום בטוח. הקונפליקטים בתוך המשפחה הם חריפים כמו קונפליקטים חברתיים. בתוך מקומות יש חוסר שוויון כלכלי וחברתי. קהילה מקומית מגבילה לעומת האנונימיות שבעיר. הראיה הרומנטית של מקום היא של אלה שיכולים לעזוב, בדרך כלל גברים. האפיון של מקום כיציב, כמקום לחזור אליו, הוא אפיון גברי, שכן המקום מאופיין במאפיינים נשיים/אימהיים – קביעות, לא משתנה, אליה אפשר לחזור וממנה יוצאים לחיים תוך הכחשת השינוי והצורך בו.

גם תפיסת המקום כסגור בגבול היא תפיסה המאפיינת התפתחות גברית המחייבת הפרדה מהאם, לעומת התפתחות נשית המבוססת על יחסים עם אחרים.

בנוסף, תפיסת מקום כסגור ומנותק יכולה להוביל לפרובינציאליות, לעומת תפיסתו כסט מיוחד של הקשרים בשדה רחב יותר היכולה לאפשר גם הערכה של ייחודיות מקומית וגם הכרה בהקשרים רחבים יותר (Massey and Jess 1995).

מקום לא נשאר זהה, הוא צריך לבחור כל הזמן בין שינויים אלטרנטיביים – הידרדרות או התחדשות, החלפה או תוספת, התפשטות למרחב או לגובה (Sandercock, 1998).

סיכום: ההקשרים של מקום הם חלק בסיסי בתפיסת מקום, יחד עם ההכרה בייחוד של כל מקום. ניתן לפתח תפישה של מקומות כפתוחים ועבירים, וקשורים זה לזה. אמנם ניתן להבחין בגבולות, אבל הם לא מגלמים אמת בסיסית אלא התפתחות היסטורית/חברתית/פוליטית. גבולות חשובים להגדרת זהות המקום, אבל הגורל של כל מקום קשור בהקשרים הרחבים יותר שלו למקומות אחרים.

הקשרים בין מקומות עם זאת משקפים יחסי כוח לא שוויוניים. כוחות השוק יכולים ליצור תחרות בין מקומות על גידול כלכלי. ההקשרים התרבותיים גם הם אינם שוויוניים ויש עדיפות לתרבות המערב/ארה"ב. יש גיאוגרפיה של כוח מאחורי חוסר שוויון ופיתוח בלתי שווה, ומקומות אינדיווידואליים ממוקמים ביחסים שונים בגיאוגרפיה זו. התמונה של ערבוב כוללת ערבוב בתנאים לא שוויוניים, כוחם של תאגידים בינלאומיים לשנות ולהטביע את דמותם ההומוגנית, הכוח הבלתי שוויוני של חילופי תרבות, חוסר שוויוניות בהגירה.

ציונות ומקום

גורביץ ואורן מעלים את השאלה – האם הישראליות, שמקורה בציונות, מייצרת מקומיות? תשובתם היא שהציונות אינה יכולה לייצר מקומיות פשוטה. המקום והמקומיות הם רעיון, שאיפה ומשאת נפש של הציונות. ככאלה, האם הם מושג טרנסצנדנטי ולכן השגתם הממשית בחיי היום יום אינה אפשרית.

יפתחאל וצפדייה מעלים את הסוגיה של יחסי כוחות במרחב, ומנתחים את היחס של תושבי עיירות הפיתוח, למקום שלהם. זהות המקום בעיני התושבים קשורה בתהליך ההדרכה שלהם ממוקדי הכוח.

מנקודת המבט של תושבי הארץ הפלסטיניים, הנרטיב הציוני מחק לחלוטין את הסיפור שלהם על המקום ("...הערבי נושל מהילת הקדמוניות שאפפה אותו ולמעשה סולק לחלוטין מן המרחב, ומצד אחר המרחב, הנוף, השמיים והאוויר נשאו את תכונותיו המזרחיות בלעדיו" (הירשפלד)).

סיכום

התמונה האידיאליסטית של תקופה בה מקומות היו כביכול מיושבים על ידי קהילות מובנות והומוגניות, ניצבת כנגד הפרגמנטציה ואי הסדר של היום, ומהווה מקור לתגובות הגנתיות וריאקציונריות, ללאומנות, לאנטגוניזם כלפי מי שלא שייך, ולערך סנטימנטאלי למורשת.

פעולות של הון וחציית גבולות של הכסף מגלמות גידול בהיקף המרחבי של סוג מסוים של תאגידים וגם התפרשות של סוגים שונים של יחסים חברתיים במרחב, כולל יחסי כוח ויחסים ספוגים במשמעויות וסמלים. ניידות ונגישות של קבוצות מסוימות מגבילה אחרות. ניידות ההון לעומת חוסר ניידות של העובדים, מאפשרת להון ליצור תחרות בין מקומות ומחזק את מעמד ההון במאמץ להשיג תנאים טובים להשקעה.

זהות של מקום נובעת מכך שהוא מורכב מקונסטלציה מסוימת של יחסים חברתיים משתנים. ייחודיות המקום אינה נובעת מהנגדה למה שמעבר לגבול אלא מעירוב ייחודי של קשרים ויחסים עם מה שמעבר לגבול.

לפי הגדרה עכשווית למקום יש נוכחות פיזית, ויש לו נכסים חברתיים ומרחביים. למרות שהוא פתוח לשינויים, עוברות בו תנועות והוא יוצר יחסים עם הסביבה בכל רגע בזמן. מקום הוא תוצר חברתי ומשתנה תמיד, ומוטען בכוח, משמעות וסמלים. הוא מורכב מזהויות מקומיות רבות, צולבות ומתנגשות. יחסי החברה במרחב נחווים באופן שונה על ידי אנשים מקבוצות השתייכות שונות. זהויות המקום הן מרובות, דינאמיות ומצויות במחלוקת.

מקום איננו סטטי. האינטראקציות המהוות את המקום הן תהליכיות. במקום הגדרה על

ידי גבול, המקום מוגדר על ידי קשרים עם החוץ. הזהות של המקום אינה זהות אחת אלא שכבה של זהויות. אין בכך לשלול את החשיבות והייחודיות של המקום (Massey, 1994). בישראל יש, בנוסף, מאפיינים תרבותיים והיסטוריים הגורמים לאמביוולנטיות בתחושת המקום ("רק היום, כשהמקום הזה מתחיל לשאת עליו שכבה, דקה לפי שעה, של עבר, מתחיל להיטעם בו טעם של מולדת..." (הירשפלד).

בינליוגרפיה

זלי גורביץ וגדעון ארן, על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית), 1992.
אריאל הירשפלד, "רשימות על מקום", הוצאת עלמה / עם עובד, 2000.
יהושע כהן, גיאוגרפיה וספרות – גישות בעבר ואפשרויות בעתיד. מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, חוברת י"ג, התשנ"ג, עמ' 119, עמ' 123-123.
אורן יפתחאל וארז צפדיה, גיוס פוליטי בערי הפיתוח: מאבק המזרחים על 'המקום', 2001, פוליטיקה, כתב העת של האגודה הישראלית למדע המדינה, כרך 7, עע' 69-97.
שאל ציונית, "אספקטים של מקום: מקום ומחשבה גיאוגרפית", עבודת גמר לתואר "מוסמך", פברואר 1996.

Allen J. and Hannett C., editors, 1995, A Shrinking World? Global Unevenness and Inequality, Oxford, Oxford University Press, The Open University.
Archibald Robert, 1995, The Places of Stories, History News, Vol.52; 6,7.
Castells Manual, 1989, The Informational City, Basil Blackwell.
Forbes Peter, Helen Forbes Ann Armbrecht Whybrow, editors, 1999, Our Land, Ourselves, Readings on People and Place, The Trust for Public Land.
Harvey David, 1989, The Condition of Post Modernity, an Enquiry Into The Origins Of Cultural Change, Oxford, Basil Blackwell.
Hayden Dolores, 1995, The Power of Place, Urban Landscapes as Public History, , Cambridge Mass MIT Press.
Jackson J.B., 1984, Discovering the Vernacular Landscape, Yale University Press.
Lynch Kevin, 1960, The Image of The City, Cambridge, Mass, MIT Press.
Lukerman F, 1964, Geography as a Formal Intellectual Discipline and The Way In Which it Contributes To Human Knowledge, Canadian Geographer 8 (4) 17-167.
Mayerfeld Bell Michael, An Invitation to Environmental Sociology, 1998, Pine Forge Press.
Massey Doreen, 1994, Space, Place and Gender, Polity Press.
Massey Doreen and Jess Pat, editors, 1995, A Place In The World, Oxford University Press.
Nabhan Gary Paul, 1997, Cultures of Habitat, Washington, D.C., Counterpoint Press.
Porteous J.D, 1985, Literature and Human Geography, Area, 17, pp. 117-122.
Relph Edward, 1976, Place and Placelessness, Pion Limited.
Sack Robert, 1986, Human Territoriality, Cambridge University Place.
Sandercock Leonie, 1998, Towards Cosmopolis, John Wiley & Sons.
Tomas Griederr and Garkovich Lorraine, 1994, The Social Construction of Nature And The Environment, Rural Sociology 59 (1) 1-29.
Zukin Sharon, 1991, Landscapes of Power, From Detroit to Disney World, Berkeley, University of California Press.

לבנות את העולם מחדש

פול הוקן

בחמש עשרה השנים האחרונות נשאתי כאלף הרצאות בנושאי סביבה, ולאחר כל נאום התאסף קהל קטן לדבר, להעלות שאלות, ולהחליף כרטיסי ביקור. האנשים שהציעו את הכרטיס שלהם עסקו תמיד בנושאים הבודעים שעל הפרק: שינוי האקלים, עוני, בירוא היערות, שלום, מים, רעב, שימור, זכויות אדם ועוד. הם הגיעו מהמגזר השלישי: מעמותות לא ממשלתיות וארגוני חברה. הם עסקו בהגנה על נחלים, בחינוך הציבור מהי חקלאות מקיימת, עסקו בהוספת פאנלים סולאריים למבנים, הפעילו לובי נגד זיהום בקרב המחוקקים, לחמו בהשפעה תאגידיית על מדיניות הסחר, עמלו ל"יירק" את שכונות הערים, או לימדו ילדים על הסביבה. בפשטות הם ניסו להגן על הטבע ולהבטיח מידה של צדק.

לאחר מסע בדרכים של שבוע או שבועיים הייתי מגיע חזרה הביתה עם מאה או מאתיים כרטיסי ביקור תחובים בכל הכיסים. נהגתי לפרוס אותם על השולחן במטבח, להתבונן בשמות ובלוגואים, ניסיתי לדמיין לעצמי את המשימות שלהם והתפעלתי אלו דברים נפלאים קבוצות עושות למען אחרים. אחר-כך הייתי מאחסן את אוסף המסע בקלסר במגירה. לא יכולתי סתם כך להשליכם.

במהלך השנים כמות הכרטיסים הלכה ותפחה לאלפים, ובכל פעם שהייתי מביט בקלסרים התופחים הייתי שואל את עצמי את אותה שאלה: האם מישהו יודע כמה קבוצות כאלה יש? בתחילה זה היה עניין של סקרנות, אך זו הפכה לתחושה שהמדובר הוא בדבר גדול בהרבה – תנועה חברתית משמעותית שצמחה לה מתחת לראדאר של תרבות המיינסטרים.

התחלתי בספירה. חיפשתי נתונים ממשלתיים מארצות שונות ותוך שימוש במספר דרכים לביצוע הערכה לגבי מספר ארגוני הסביבה והצדק החברתי הפעילים לפי נתוני רשויות המס, הגעתי להערכה שכשלושים אלף ארגוני סביבה חברו סביב כדור הארץ; לכשהוספתי את ארגוני הצדק החברתי וזכויות המיעוטים המספר היה גדול ממאה אלף. אז נגשתי לבחון תנועות חברתיות בעבר לראות אם היתה קיימת תופעה בהיקף או קנה מידה דומים, אך לא מצאתי דבר שהתקרב לכך. ככל שהעמקתי לחקור גיליתי יותר והמספרים המשיכו לצמוח והלאה. בהרימי אבן גיליתי את השפיץ של מבנה גיאולוגי שלם. גיליתי רשימות, מפתחות ובסיסי נתונים של סקטורים מסוימים או אזורים מסוימים, אך אף לא אחד מהם היה קרוב לתיאור הטווח והעומק האדירים של תנועה זו. באקסטרפולציה מהרשומות שהלכו והצטברו, התחוור לי כי בהערכה המקורית שעשיתי

של מאה אלף הייתי רחוקה מהמציאות בפקטור של פי עשרה אם לא יותר. כיום ברור לי כי ישנם למעלה ממיליון ארגונים בעולם הפועלים לקראת קיימות אקולוגית וצדק חברתי. אולי אף שניים.

על פי ההגדרות המסורתיות זו אינה תנועה. לתנועות חברתיות יש מנהיגים ואידיאולוגיות. לתנועות מצטרפים כחברים, קוראים פרסומים שלהן ומזדהים כקבוצה. ניתן לקרוא את הביוגרפיות של מייסדיהן או להקשיב להם נואמים ומסכמים. לתנועות יש את תומכיהן, אך תנועה זו אינה כזו. היא מפוזרת, התחלתית ומאוד עצמאית. אין לה מניפסט או דוקטרינה ואין כל מוסדות או רשות למיסוד החלטות. חיפשתי שם עבורה אך אין כזה בנמצא.

בהיסטוריה תנועות חברתיות קמו כמעט תמיד על רקע של חוסר צדק, חוסר שוויון או שחיתות. צרות אלו נותרו בשפע אך יש גם מצב חדש וחוסר תקדים: כדור הארץ כולו לוקה במחלה מסכנת חיים המתבטאת בהידרדרות אקולוגית מסיבית ושינוי אקלימי מהיר. דומה היה לי כי אני מבחין במשהו אורגני או ביולוגי. יותר משזו תנועה במובן המקובל, הייתכן וזו תגובה קולקטיבית לאיום החדש? האם היא מפוצלת בשל סיבות מולדות? או שמא היא פשוט לא מאורגנת דיה? מיד צצו שאלות נוספות. כיצד היא פועלת? כמה מהר היא מתפתחת? כיצד היא מחוברת יחדיו? מדוע על פי רוב מתעלמים ממנה?

לאחר שנים של חקר התופעה הזו, ולאחר שיצרתי עם עמיתי בסיס נתונים גלובאלי של ארגונים אלה, הגעתי לכמה מסקנות: זו היא התנועה החברתית הגדולה בהיסטוריה, אין איש היודע את היקפה ועל אופן פעולתה רב הנסתר על הגלוי.

עם זאת הגלוי הוא משכנע: עשרות מיליוני אנשים רגילים וגם יוצאים מגדר הרגיל, נכונים להתמודד עם ייאוש, כוח, וסיכויים אפסיים בכדי להשיב חזות של חן וחוסד, צדק ויופי לעולמנו.

קליטון תומס-מילר מרצה בכנס של קהילת בני אומת הקרי [אחד משבטי האינדיאנים] על אתרי פסולות על אדמות אבותיהם באלברטה הצפונית. אגמים רעילים בגודל כה עצום עד שניתן לראותם מהחלל החיצון. שי לי הון, מייסדת חברת "סרטי סין הפראית", יוצרת עם בעלה סרטים דוקומנטאריים המתעדים את המהגרים הנדחקים מאדמתם ובתיהם בשל ההקמה של סכרים גדולים. רוזאלינה טויוק-ואלאסקז, חלק מאומת המאיה-קאצ'יקל, לוחמת להביא לדין את האחראים לפלוגות המוות שחיסלו והעלימו עשרות אלפים בגוואטמלה. רודריגו באגיו אוסף מחשבים שהושלכו בניו-יורק, לונדון וטורונטו ומתקינם בפאבלות [שכונות עוני ברזיל], שם עוסקים הוא וצוותו בהקניית מיומנויות מחשב לילדים עניים. הביולוגית ג'נין בניוס נואמת בפני אלף ומאתיים מנהלים בכירים בפורום עסקי בקווינסלנד על פיתוח תעשייתי בהשראה ביולוגית. פול סייקס, מתנדב בארגון השימור והצפרות אודבון משלים את סקר הצפרות החמישים ושניים של ליטל

קריק, וירג'יניה, ביחד עם חמישים אלף מתנדבים שיחד תיעדו 70 מיליון ציפורים ביום יחיד. סומיטה דסגופטה מוליך קבוצה של סטודנטים, מהנדסים, עיתונאים, חקלאים, ובני אדיבסי [שם כללי לאוכלוסיה הילידית בהודו] בטרק בן עשרה ימים בגוג'ראט לגילוי מחדש של מערכות עתיקות לאיסוף ואיגום מים המשיבות חיים לאזורים מוכי הבצורת. סילאס קפנאן אינג סיאקור אשר חשף את הקשר בין המדיניות הרצחנית של צ'רלס טיילור לכריתת יערות בלתי חוקית בליבריה, מפתח כעת מדיניות לאספקת עץ ממקורות מפוקחים ומאושרים כבני קיימא.

שמונת אלה, אשר ייתכן ולעולם לא ייפגשו או יכירו אחד את השני הם חלק מהתארגנות הממזגת מאות אלפי ארגונים, ללא מרכז, ללא משנה סדורה או מנהיגות כריזמטית. התנועה מתפשטת בכל עיר וארץ. כיום יש בה נציגות כמעט לכל שבט, תרבות, שפה או דת בעולם ממונגולים עד לטמילים. היא מורכבת ממשפחות הודיות, סטודנטים באוסטרליה, חוואים צרפתיים, חסרי קרקע בברזיל, "בננרים" מהונדורס, ה"פורס" [תנועת עניים מתנגדי גלובליזציה] של דרבן, כפריים מאייריאן ג'ארה, שבטים ילידיים מבוליביה ועקרות בית מיפן. המנהיגים הם בליל של חקלאים, זואולוגים, סנדלרים ומשוררים.

את התנועה הזו לא ניתן לפורר שכן היא תוצר אטומיזציה – חתיכות זעירות המחוברות בקשרים משתנים. היא נוצרת, נאספת ומתפזרת במהירות. רבים, הן מבפנים והן מבחוץ מזהים אותה כחסרת שיניים, אך עם זאת היא הביאה כבר לנפילתן של ממשלות, תאגידים ומנהיגים על ידי תיעוד, הפצת מידע והתקהלות.

לתנועה זו יש שלושה שורשים בסיסיים: התנועה הסביבתית, התנועה לצדק חברתי וההתנגדות לגלובליזציה של העמים הילידיים – כששלושתם שזורים אלו באלו. היא צומחת באופן ספונטאני ממגזרים כלכליים, תרבויות ודתות שונות והתוצאה היא תנועה גלובלית מגוונת ונטולת מעמדות המתפשטת ברחבי העולם ומוטמעת בכל אשר תפנה. בעולם אשר הפך מורכב מדי עבור אידיאולוגיות מגבילות, המילה תנועה עצמה היא מגבילה מידי שכן זוהי ההתארגנות האזרחית המשותפת הגדולה בדברי הימים.

יש בה מכוני מחקר, סוכנויות פיתוח לקהילה, ארגונים מקומיים ואזרחיים, תאגידים, רשתות, קהילות דתיות, קרנות ונאמנויות. הם מגינים בפני השחתה פוליטית ושינוי אקלימי, קשרי הון-שלטון והרס האוקיינוסים, ממשל לא קשוב ומגיפת העוני, חקלאות וייעור מתועשים, ודלדול האדמה ומקורות המים.

לתאר את אורכה ורוחבה של תנועה זו כמוהו כניסיון לאחוז את האוקיינוס בכף היד. כה גדולה היא. כשחלק מציץ מעל לפני המים, נותר על פי רוב קרחון עצום מתחתיו שאינו נגלה לעין. כאשר זכתה ואנגארי מאתאי בפרס הנובל לשלום, הדיווח של סוכנויות הידיעות לא כלל אזכור לאף אחת מששת אלפים תנועות הנשים ברחבי אפריקה העוסקות בנטיעת עצים. כאשר אנו שומעים על זיהום תעשייתי בנחל כמעט מעולם אין אזכור לכך

שבארה"ב וקנדה לבדן יש למעלה מארבעת אלפים קהילות שאימצו להן נהר או נחל. אנו קוראים כי חקלאות אורגנית היא המגזר החקלאי הצומח ביותר באמריקה, יפן, מקסיקו ואירופה אך אין אזכור לכך שלמעלה משלושת אלפים ארגונים עוסקים בליידע ולחנך חקלאים, צרכנים ומחוקקים ביתרונותיה של חקלאות מקיימת.

זו הפעם הראשונה בהיסטוריה שתנועה חברתית גדולה אינה הופכת יחדיו ל"איזם" נוסף. החומר המחר הוא רעיונות ולא אידיאולוגיות. התרומה הגדולה של תנועה נטולת שם זו הוא העדרו של "רעיון גדול"; במקומו היא מציעה אלפי רעיונות קטנים, שימושיים ומאוד פרקטיים. במקום "איזמים" ישנם תהליכים, דאגות וחמלה. התנועה מדגימה פן של האנושות שהוא נדיב, גמיש ומהדהד.

ולא ניתן לשים עליה את האצבע. הכללות הן בלתי מדויקות בעיקרן. היא תנועה שצומחת מלמטה בלתי אלימה, אין לה צבאות, מסוקים או פצצות. אין לה "בעל חוליות" כריזמטי ממין זכר כמנהיג. התנועה אינה מסכימה על כל דבר וסביר כי כך המצב יישאר, כיון שזו תהיה אידיאולוגיה. אך היא חולקת סדרה של הבנות עקרונות לגבי כדור הארץ, אופן פעולתו והצורך החיוני בהוגנות והגינות עבור כל האנשים החולקים את המערכות מעניקות ומתחזקות החיים של כדור הארץ.

ההבטחה של תנועה נטולת שם זו היא להציע פתרונות לדילמות הנראות חסרות פתרון: עוני, שינוי אקלימי גלובאלי, טרור, הידרדרות אקולוגית, קיטוב חד בחלוקת הכנסות, אובדן תרבויות. תנועה זו אינה קורעת תחת הנטל של "להציל את העולם"; היא מנסה במקום לבנות מחדש את העולם.

יש כאן עזות פראית. אין כל הסבר אחר לתעוזה ולאומץ שמפגינים שוב ושוב אלו הצועדים, נואמים, יוצרים, מתנגדים ובונים. זו היא העזות נדירה הנובעת מהידיעה כי אנו אנושיים וזהו מאבק ההישרדות שלנו כבני אנוש.

תנועה זו היא נחושה ולא נכנעת לפחד. לא ניתן לדכאה, לשככה או להרגיעה. לא יכול להיות רגע כמו נפילת חומת ברלין, לא יתכנו חתימות חוזים ואמנות, לא יהיה "היום שאחרי" לאחר שמעצמות העל יסכימו לסגת מעמדתן. התנועה תמשיך ללבוש ולפשוט צורות אינספור. היא לא תנוח. לא יהיו בה מרקס, אלכסנדר הגדול או קנדי. אין ספר שיוכל להסבירה או איש שיכול לייצג אותה, אין די מילים שיוכלו להכיל אותה כיוון שתנועה זו היא העדות הנושמת ובעלת ההכרה העצמית כי העולם הוא חי.

ואני מאמין כי היא זו שתגבר. איני מתכוון כמובן לכך שתפגע, תכבוש או תביס מישוה אחר. גם איני מציע טענה זו כאורקל. כוונתי היא כי החשיבה המכוונת את מטרת התנועה – ליצור חברה צודקת המטפחת את החיים בעולם – תהפוך לחשיבה הרווחת. היא תחדור למרבית המוסדות ותתפשט בהם. אך עוד לפני כך היא תגרום לשינוי במסה מספקת של אנשים שיתחילו לשנות את ירושת מאות השנים של שיגעון ההרס העצמי.

השראה לא נאגרת מקינות מתישות אודות ליקויים, אלא היא נמצאת בנכונות של האנושות לשקם, לתקן, לבצע רפורמות, לחלץ, לדמיין מחדש ולשקול מחדש. ריפוי פצעי העולם ותושביו אינו דורש לנהוג כקדושים או הקמת מפלגה פוליטית. זו אינה פעילות ליברלית או שמרנית. זו פעולה קדושה.

לקראת קיימות בישראל: השבת כדוגמה וכמשאב – נייר עמדה

צוות מרכז השל

“לייחד יום בשבוע לטובת החירות, יום שבו אנו מפסיקים לסגוד לאילולי התרבות הטכנית, יום בלי כסף, יום של שביתת נשק במאבק הכלכלי באחינו בני-האדם ובכוחות הטבע. האם קיים רעיון אחר כל-כך מלא תקווה לקידום רוח האדם מאשר השבת?”

א"י השל

1. מסגור חדש ל'בעית' השבת

השבת בישראל נתפסת כבעיה: כשדה קרב בין חופש הפרט לבין כפייה דתית, בין “החירות” לבין “החרוט” (על הלוחות, כלשון המדרש). אך מה היה קורה לו היינו רואים בשבת לא מטרד, אלא הזדמנות, פתרון בפני עצמה? אנו, פעילי סביבה וחברה, לא רואים בחברה מתועשת צרכנית את השיא הבלתי מעורער של ההישג האנושי, ובצבירת הון ורכוש חזות הכל. השבת – יום חפשי מפעילות כלכלית מסחרית – עשויה להוות “משאב התנגדות” כנגד התרבות החומרנית השלטת, וביקורת חריפה על המחירים הסביבתיים והנפשיים של תרבות הצריכה והגלובליזציה הכלכלית, ועל הצטנפות האופקים הנפשיים שלנו בחברה זו. כדברי אברהם יהושע השל לעיל, השבת היא רעיון “מלא תקווה לקידום רוח האדם”.

אנו מציעים הסתכלות אחרת על מוסד השבת בחברה הישראלית, והסדר חדש לגבי תחבורה ומסחר שיקדם ויחזק כלכלה מקומית, חיי הקהילה, וצדק חברתי.

2. מסחור החיים ודלדולה של הרוח הישראלית

תרבות הצריכה המערבית, נוצצת ומושכת ככל שתהיה, מהווה מקור מרכזי לבעיות סביבתיות חמורות כגון פסולת, זיהומים ודלדול משאבים. אך יתירה מזו, לתרבות המבוססת על צרכנות חומרית כביטוי מרכזי לאושרו של הפרט, יש השלכות הרסניות נוספות ברבדים אחרים לגמרי: ערכיות, נפשיות ופוליטיות. דרך פרסומות, אנו מובלים למלא צרכים לא חומריים – רגשיים, זהותיים – באמצעות מוצרים. לפי הסקרים האחרונים, כ-85% מהציבור הישראלי ציין יציאה לקניות (“שופינג”) כבילוי מועדף

לשעות הפנאי – יותר מקריאת ספר, שמיעת מוזיקה או יציאה לטבע. זהו סממן של "מסחור החיים", והיא תוצאה של מגמות הפרטה וגלובליזציה כלכלית, והתפשטות השוק וכלליו לתחומי חיים שפעם היו מוגנים ממנו. התוצאה היא שצריכה, פעולה בסיסית ואמצעי לקיום לכל יצור חי, ואמצעי לתכליות נעלות יותר שמייחדות אותנו כבני אדם, הופכת לצרכנות, תכלית בפני עצמה, השקפת עולם שהיא ביטוי אישי מרכזי של הפרט.

סיבה נוספת לביקוש שעולה מהשטח להרחבת המסחר בשבת היא צמצום שעות הפנאי. קצב החיים שלנו משתנה: לחץ כלכלי ו/או הרצון בקידום מקצועי דורשים שעות עבודה ארוכות, כמעט בכל הארץ אין זכר כבר להפסקה המסורתית בין שתיים לארבע, ויש לנו פחות זמן עם חברינו ומשפחותינו. לכן יש לחץ להאריך את שעות פתיחה של חנויות, במיוחד בשבת, כיום הפנאי העיקרי. ואז יציאה ל"שופינג" נאלצת לתפקד כ-"זמן איכות" עם חברים או משפחה. מוסד חברתי מרכזי כמו יום מנוחה שמתרכז יותר ויותר בצבירת רכוש ופעילות כלכלית מעיד על דלדול של אופקי התרבותיים. התמודדות עם הפוטנציאל של השבת תבוא רק תוך תפיסה כוללת של ייצור וצריכה, עבודה ופנאי, ותתייחס למגמות החברתיות והכלכליות השליליות בתחומים אלה.

3. השבת כמחאה וכמשאב להתנגדות

יום בשבוע שהוא מנוחה מעבודה חיוני לתרבות אנושית שפויה. אך הברור מאליהו בתחום הייצור, דהיינו "שביתה" שבועית משותפת ומגבלה מוסכמת על רדיפת פרנסה שיוצרת מרחב להתחדשות אישית וקהילתית, נכון גם לגבי "בת זוג" של הייצור, הצריכה. יום מנוחה אמיתי יהיה יום חופשי גם מעבודה, מייצור, וגם מקניות, מצרכנות: הוא יהיה יום שבו כללי השוק לא שולטים ומכוונים את פעולותינו, אלא מהווה 'מחוז מוגן' מצרכים כלכליים, שמציב ערכים אחרים – של משפחה, קהילה, טבע ותרבות – מעל לעשייה הכלכלית. יש לציין שהיום השביעי, יום השבת היהודי, אינו מבטל את חשיבותם של יום המנוחה הנוצרי ביום א', ויום המנוחה המוסלמי ביום ו'. בנושא זה, כמו בנושאים רבים אחרים, יש להכיר בשוני וברב-תרבותיות במגזרים השונים בחברה הישראלית, ולקדם. מחאה, ולו סימבולית, של יום בשבוע שתוחם את מקומו של השוק בחיינו עשוי להיות משמעותי ביותר לפרט, ובעל עצמה מרחיקת לכת בעיצוב החברה.

4. על השבת, גלובליזציה וצדק

הצריכה שלי בשעות הפנאי שלי היא העבודה של מישהו אחר על חשבון הפנאי שלו. יש כאן פן חיוני של צדק חברתי, כי לרוב, מי שנאלץ לאייש את הקניונים ולשרת

את העם שיוצא לבלות ולקנות כחלק מ'מנוחתם' הם בעלי מעמד סוציו-כלכלי נמוך, עם פחות ברירה כיצד, איפה ומתי להתפרנס. הרווחים הגדולים מהמסחר בחנויות הגדולות כמובן לא הולכים לאותם עובדים, אלא לתאגידי ענק שדוחפים לפתוח את חנויותיהם בקניונים בשבת. כך הגלובליזציה הכלכלית הורסת תרבויות מקומיות: תאגידי רב-לאומיים באים עם חנויות הענק, עם הכוח וההון הגלובלי שלהם, ומנסים לשנות את כללי המשחק המקומיים. הם מוכרים במחירים בלתי-אפשריים שאין להם בעייה לממן, פותחים בלילות ובשבתות, והכל כביכול להטיב עם הצרכן. אך המטרה האמיתית היא הריסת התחרות המקומית. נוצר מאבק נואש בין הסוחרים המקומיים שנאבקים על פרנסתם מול חנויות "המגה" שמוצצים את רווחיהם מערינו ושכונותינו.

עובדים עלינו: שכנעו אותנו שבשם 'חופש הפרט' יש להיאבק למען הזכות המפוקפקת לוותר על יום מנוחתנו היחידי, לעמוד בפקקים ובתורים, 'ולייצא' את כספינו לתאגידי, במקום לטובת המשק הישראלי שבעת מיתון כזה כל כך זקוק לו. אנו נאלצים להתאים את עצמנו יותר ויותר למערכת, במקום להיאבק בעד מערכת שתתאים את עצמה לנו ולצרכים אנושיים. עיצוב נכון של השבת יכול לשמש מנוף לחיזוק הקהילה ואף לכלכלה מקומית.

5. בחיפוש אחר הזמן האובד

"אנחנו זקוקים לטקסים." "מה זה טקס?" שאל הנסיך הקטן. "גם זה משהו שהזנח יותר מדי," אמר השועל. "זה הדבר שמבדיל יום אחד מכל שאר הימים, ושעה אחת מכל שאר השעות. לציידים שרודפים אחרי, למשל, יש איזה טקס. ביום חמישי הם רוקדים עם בנות הכפר. ואמנם יום חמישי הוא יום נפלא! אני מטייל לי עד הכרם. אילו רקדו הציידים כל פעם ביום אחר, היו כל הימים דומים זה לזה, ולא היו לי חופשות כלל."

(מתוך "הנסיך הקטן" של אנטואן דה סנט אקסופרי)

יש לראות את מוסד השבת כניסיון לתכנון זמן. התכנון מציב גבולות, ויוצר איכויות וזהויות למקומות על ידי הבחנות. כללי תכנון קיימים להגן על צורכי הכלל, הם מווסתים ומכוונים את כוחות השוק, והפרתם ע"י גורמים עסקיים משרתת בדרך כלל אינטרסים צרים תעבי בצע. כשם שלא יעלה על הדעת חברה ללא איכויות נבדלות למקומות שונים, שמוגדרות ומוגנות במדיניות תכנונית, כך גם צריך להיות היחס לזמן. הרעיון של הצבת גבולות סביב יום, והגדרת הפעולות והאווירה שאנו רוצים לעודד 'שם', הוא מעשה נגד "הימגון" הזמן, ובעד יצירת איכויות שלא יתקיימו אחרת. כללי המשחק

אמורים להגן על הכלל, והגורמים העיקריים שרוצים להפר אותם הם אינטרסנטים-מסחריים אשר רוצים להשתלט על 'המרחב' הזה, ולמחוק אותן איכויות. יגידו שהעם רוצה "כמו באמריקה": מה שטוב להם, יהיה טוב גם לנו. אך למה האורים ותומים שלנו נמצאים רק מעבר לים הגדול, והקימה נתפסת באופן כה צר ומוגבל? באירופה, גוברת הקנאות לשמור על דפוסי חיים מסורתיים (כמו שעות וימי מנוחה), כנגד האמריקניזציה, ולא בגלל ציווי האל, אלא בגלל איכות חיים שהולכת ונשחקת. השבת דומה לשמורת טבע בזמן. שמורת טבע כוללת גדר ואיסורים על פעילות האדם כאמצעי לאפשר הוואי ייחודי במרחב המיוחד שנוצר. השבת היא מוסד שתורם ליצירת מרחב ציבורי אחר, בעל נופך ייחודי ונדיר, שהוא הפוגה מהרדיפה המתמדת והרת האסון אחר "קידמה" חומרית. מחיקתה ע"י מסחר כמוה לבנות 'דיסנילנד' במכתש רמון, או קניון בפיסגת הר מירון.

6. שבת, חופש, וצרכנות ככפייה

בחברה דמוקרטית ליברלית, הערך המרכזי של חופש הינו חופש הפרט, והוא מוגדר באופן שלילי: "חופש מ..." – ממגבלות חיצוניות, מכפייה, מאיסורים שרירותיים. בהבנה צרה זו אנו מפסידים את "החופש ל...": יציקת תוכן חיובי למסגרת שנוצרה. נוצר ריק אזרחי-- לא רק חוסר מדיניות חברתית משותפת, אלא גם היעדר שיח משותף, וחשיבה מושכלת וביקורתית אצל הפרט. הריק הזה לא מחזיק מעמד בפני כוחות השוק והמסרים של פרסום ושיווק, ומתמלא בתוכן כלכלי-מסחרי. חזון ערכי מפותח של החיים הטובים מוחלף בהסכמה מובלעת שהאושר יושג דרך העושר, והערך העיקרי המשותף לכולם הוא החופש לצרוך.

אך בחברה ממוסחרת, שבה כלי התקשורת מנוהלים על ידי גורמים כלכליים למטרות רווחים, בה החופש היחיד שיש בשוק החופשי הינו להון ולבעלי הון ולא לאנשים, בה פרסומות בכל עבר תורמות לעיצוב תודעתנו והתנהגותנו האזרחית, הצרכנות איננה ביטוי לחופש. נהפוך הוא: השתתפות שלוחת רסן בתרבות הצריכה, על אופנותיה ומסריה, היא היא הכפייה. "החופש של הצרכן לצרוך", מתי ואיפה שבא לו, ללא מגבלות חיצוניות או התחשבויות מיותרות, הינו "חופש" מדומה, ואף הרסני, לעולם ולחברה. תיחום מערכות, כגון השוק וכוחו, בין אם בזמן או במנגנונים חברתיים אחרים, הוא ביטוי לחופש של אנשים, ומחזיר לאנשים מרחב פעולה תרבותית וחברתית.

7. לסיכומו של עניין – דיון ציבורי לקראת מדיניות חדשה

ניתוח כזה של השבת מציע הסדר שונה מ"הסטטוס קוו" הידוע, וגם מהצעות אחרות על הפרק. המציאות נכון לעכשיו היא הגרועה מכל: קניונים ו'פאוור סנטרים' מחוץ

לערים נפתחים, בעוד שחוקי העזר העירוניים מקפידים על סגירתם של הסוחרים הקטנים בלב הערים. כמו כן, תחבורה ציבורית המשרתת את כלל הציבור מושבתת, והתלות ברכב הפרטי (שממילא אין ל-40% מהציבור הישראלי) הולך וגובר. כדוגמה להצעה לפתרון "בעיית השבת", השופטת רות גביזון והרב יעקב מידן הגיעו ל"פשרה" בה כל אחד עשה ויתורים כואבים, והחליטו (בניסוח גס) "תרבות כן, מסחר לא". מה שאנו מציעים הוא שונה, כי אנו לא רואים בשבת בעיה, אלא חלק מפתרון לשלל הבעיות שמונו לעיל. לכן, מימוש של הסדר נכון של השבת לא יהיה כרוך בויתורים כואבים, אלא יתרום לרווחת כולנו.

אנו מציעים שבת ישראלית שתכלול את המרכיבים הבאים:

- **פנאי:** הכלל: בעד חופש תרבותי ונגד מסחור המנוחה. סוף שבוע דו-יומי
- **תחבורה:** סגירת רחובות עירוניים מסויימים לכלי רכב, והשבת המרחב העירוני לאזרחיו. מערכת תחבורה ציבורית חלופית, מצומצמת אך ייעודית בין יישובים ולמקומות בילוי ואתרי פנאי.
- **מסחר:** איסור מוחלט על פתיחת קניונים, "פאוור סנטרים" וכל הרשתות והחנויות שבעליהם אינן מקומיים.
- **עידוד פעילות המגבירה את המפגש האנושי הקהילתי, חיזוק קהילות קטנות, הכולל תיירות בפריפריה**
- **תהליך:** קבלת החלטות ברמה המקומית הנמוכה האפשרית, תוך דיון ציבורי מושכל ורחב.

השבת עשויה להיות סמל וביטוי לחברה פחות חומרנית וממוסחרת, חברה בה ערכי אנוש חשובים יותר מתנאי השוק, וחברה שעומדת על איכויות זמן מתוכננות כחיוניות לאיכות חיים של אזרחיה לא פחות מיישום תכנון במרחב. כמובן, זאת רק התחלה של שיח ציבורי שכמעט ולא קיים.

